પ્રસ્તાવના

સદ્‌ગત મુરબ્બી ઇમામ સાહેબ અબ્દુલ કાદર બાવઝીરે મારાં રામ, કૃષ્ણ, ઇશુ વગેરેનાં ચરિત્રો વાંચીને તે જ પ્રમાણે પેગંબર મહંમદનું ચરિત્ર લખવા મને પ્રેરણા કરેલી. પણ તે વખતે મારું તેમને વિષેનું વાંચન બહુ ઓછું હતું, તેથી મારી તેમ કરવા હિંમત નહોતી. પણ ઇસ્લામ અને તેના સ્થાપક વિષેનું જ્ઞાન વધારવા મારી ઇચ્છા રહેતી. છતાં, તે વિષે હું સ્વતંત્ર રીતે લખી શકું એટલું જ્ઞાન હું હજુ સુધી વધારી શક્યો નથી.

દરમ્યાનમાં '૪૨ની લડતમાં જેલમાં પં. સુંદરલાલનું 'हजरत मुहम्मद और इसलाम' મારા વાંચવામાં આવ્યું. અને મને થયું કે હું સ્વતંત્ર પુસ્તક તો લખી શકવાનો જ નથી, અને આ એટલું સરસ છે કે એ જ જો ગુજરાતીમાં આપી દીધું હોય તો મારે લખવાપણું પણ નહીં રહે અને બીજાની ડાળ પર મારી કલમ બાંધી, હું ઇમામ સાહેબની આશા પૂરી કરી શકીશ. એ વિચારે મેં એ પુસ્તકનું ભાષાંતર કરી નાંખ્યું. પણ "સર્વ કર્મો તણી સિદ્ધિ થાય જે પાંચ કારણે" તે પૈકી "દૈવ ત્યાં પાંચમું" ન ભળ્યું, તેથી એ પ્રયત્ન એળે ગયો. મારો હસ્તલેખ સરકારી દફતરોમાં ક્યાંક ખોવાઈ ગયો, અને શોધ કરતાંયે હાથ લાગતો નથી એમ સરકારી અધિકારીએ ખેદપૂર્વક જણાવ્યું.

દરમ્યાનમાં એ ખોવાઈ ગયો છે એ ખબર મળ્યા પહેલાં જ મેં પં. સુંદરલાલજીને ભાષાંતર માટે પરવાનગી આપવા વિનંતી કરી દીધી હતી. તે તેમણે તુરત જ આપી. પછી તો આ સમાચાર મળ્યા, એટલે મેં મારી અશક્તિ જણાવી દીધી. અને કોઈ બીજા પાસે તે ભાષાંતર કરાવી લેવા નવજીવનને ભલામણ કરી. પણ પં. સુંદરલાલે મને જતો કરવા નિષ્ઠુર થઈને ઇનકાર કર્યો, અને મારું નામ પુસ્તક સાથે છપાય એવો આગ્રહ કર્યો. પરિણામે, જે

ભાઈએ પરિશ્રમપૂર્વક આ અનુવાદ તૈયાર કર્યો, તે મારે ફરીથી તપાસી જઈ મારી મહોર મારી આપવાનું માથે આવ્યું.

આ અનુવાદ હું તપાસી ગયો છું. મૂળ સાથે બરાબર મેળવી જોયો છે. મારો અનુવાદ આના કરતાં સારો ન નીવડત. બે ચાર ઠેકાણે મેં સુધારા કર્યા હોય તો તે ભાષાંતર ખોટું હોવાને કારણે નહીં, પણ એકાદ વધારે સારો શબ્દ કે રચના કરવાની દૃષ્ટિએ. અનુવાદક અજ્ઞાત રહેવા ઇચ્છે છે, તેથી જ એમનું નામ મૂકી શકાયું નથી.

પં. સુંદરલાલના આ પુસ્તકનાં વખાણ કરવાની જરૂર નથી. વાચક પોતે જ એની કદર કરશે. ઇસ્લામ અને ઇસ્લામના સ્થાપક વિષે કેવળ અજ્ઞાનને કારણે જ ખોટા ખ્યાલો વસે છે તે દૂર કરવામાં આ પુસ્તક મદદરૂપ થશે. ખુદ મુસલમાનોને પણ આ પુસ્તક પોતાના પેગંબરને અને તેમના સિદ્ધાંતોને નજર આગળ ખડા કરવામાં મદદગાર થશે. અને મારી સાથે વાચક પણ પંડિતજીનો પુસ્તક લખવા તથા ભાષાંતરની પરવાનગી આપવા માટે આભાર માનશે.

સેવાગ્રામ, કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા
૧૬-૧૦-'૪૫

અનુક્રમણિકા

અમ્ર લખે છે — મેં પેગંબરને પૂછ્યું, "ઇસ્લામ
શી ચીજ છે?" તેમણે જવાબ આપ્યો,
"વાણી પવિત્ર રાખવી અને અતિથિનો
સત્કાર કરવો." મેં પૂછ્યું, "ઈમાન
શી વસ્તુ છે?", તેમણે કહ્યું,
"ધીરજ ધરવી અને બીજાઓનું
ભલું કરવું." — અહમદ

હજરત મહંમદ અને ઇસ્લામ.

આરબોનો દેશ

હજરત મહંમદનો જન્મ અરબસ્તાનમાં થયો હતો.

અરબસ્તાન હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે એશિયાખંડના નૈઋર્ત્ય ખૂણામાં આવેલો છે. તેની ત્રણ બાજુએ પાણી છે. પૂર્વમાં ફિરાત નદી અને તેની પછી ઈરાનનો અખાત, દક્ષિણમાં હિન્દી મહાસાગર અને પશ્ચિમે લાલ સમુદ્ર છે. ઉત્તરે થોડા ભાગમાં ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને તેની પછી સીરિયા દેશ આવેલો છે, જેની સરહદ તુર્કી સાથે મળેલી છે. લાલ સમુદ્ર અરબસ્તાનને આફ્રિકાના પુરાણા દેશો મિસર અને ઇથિયોપિયા (એબિસીનિયા)થી જુદો પાડે છે અને ઈરાનનો અખાત તેને ઈરાનથી જુદો પાડે છે. મુંબઈ અને કરાંચીનાં બંદરોથી અરબસ્તાન એક હજાર માઈલ કરતાં ઓછા અંતરે છે. અરબસ્તાનનું મુખ્ય બંદર એડન, જેને યુરોપથી આવનારાઓ માટે હિંદી મહાસાગરનું દ્વાર કહી શકાય તે અંગ્રેજોના કબજામાં છે.

અરબસ્તાનની લંબાઈ — ઉત્તરથી દક્ષિણ લગભગ ૧૫૦૦ માઈલ અને પહોળાઈ — પૂર્વથી પશ્ચિમ એથી લગભગ અરધી છે. ક્ષેત્રફળ હિંદુસ્તાનથી અરધા ભાગ કરતાં કંઈક વધારે છે પણ વસ્તી માંડ હિંદુસ્તાન કરતાં પચાસમા ભાગની છે.

અરબસ્તાનનો મોટો ભાગ, ખાસ કરીને વચ્ચેનો, એક બહુ મોટું રણ છે. તેમાં કેટલેક ઠેકાણે સેંકડો માઈલો સુધી પાણી કે લીલોતરીનું નામ-નિશાન સુધ્ધાં જણાતું નથી. વચ્ચે વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક, ખાસ કરીને કિનારાઓની આસપાસ ઊંચી ટેકરીઓ અને લીલીછમ ખીણો છે. તેમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ જાત જાતનાં અનાજ અને ખુંદદાણા ઉપરાંત સફરજન અને નાશપાતી, અંજીર અને .. દાડમ અને દ્રાક્ષ જેવાં ફળ પણ ઊંચી જાતનાં અને મોટા પ્રમા

થાય છે. પણ અરબસ્તાનનો ખાસ મેવો ખજૂર છે. જેટલી જાતનું ખજૂર ત્યાં થાય છે તેટલી જાતનું દુનિયામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે થતું નથી. ત્યાંનાં ખાસ જાનવરો ઊંટ, ઘોડા અને ગધેડાં છે. અરબસ્તાનના જેવા તેજ અને ઉમદા ઘોડા દુનિયામાં બીજે ક્યાંય થતા નથી અને ત્યાંનાં ગધેડાં પણ દેખાવડાં, ઊંચાં અને તેજ ચાલનાં હોય છે.

યુરોપ અને બીજા દેશોમાંથી આવનારા લોકો અરબસ્તાનની આબોહવાનાં હોંશભેર વખાણ કરે છે. તે એટલે સુધી કે યુરોપના સૌથી ઊંચા આલ્પ્સ પર્વતનો રહેનાર સ્પ્રેંગર નામનો એક વિદ્વાન લખે છે કે, આલ્પ્સ કે હિમાલય બંનેમાંથી એકેની આબોહવા અરબસ્તાનના રણ જેટલી શક્તિ-અને પ્રાણ-દાયક નથી.[૧]

એમ કહેવાય છે કે સિકંદરે અરબસ્તાનની આબોહવાથી ખુશ થઈને હિન્દુસ્તાનથી પાછા ફરતાં અરબસ્તાન જીતી લેવાનો અને ત્યાં જ પોતાની રાજધાની સ્થાપવાનો ઇરાદો કર્યો હતો, પરંતુ મૃત્યુએ તેને ત્યાં સુધી પહોંચવા ન દીધો.[૨]

---

૧. 'Mohammad and Mohammadanism' by R. Bosworth Smith. p. 87.

૨. Sale's Preliminary Discourse, p. 2.

આરબોની રહેણીકરણી

મહંમદ સાહેબના જીવન અને તેમનાં કાર્યોનું વર્ણન કરતા પહેલાં તેમના જન્મ પહેલાંના સમયની આરબોની સ્થિતિ અને રહેણીકરણી પર એક દૃષ્ટિ નાંખી લેવી જરૂરી છે.

મહંમદ સાહેબના સમય પહેલાં આખા અરબસ્તાન પર કોઈ એક રાજાની હકૂમત કદી રહી હોય એમ જણાતું નથી.

અનેક નાની મોટી રાજસત્તાઓ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં કોઈ કોઈ વાર સ્થપાતી અને ઈસવી સનની છઠ્ઠી સદીમાં પણ મોજૂદ હતી. એમાંની કેટલીક રાજગાદીઓ અનેક સદીઓ સુધી રહી. તેમાંથી કેટલીક તદ્દન સ્વતંત્ર હતી અને કેટલીક પાસેના કોઈ વિદેશી રાજ્યને અધીન હતી. પરંતુ આખું અરબસ્તાન છઠ્ઠી સદી પહેલાં ક્યારેય કોઈ એક દેશી કે વિદેશી સત્તાના કબજામાં આવ્યું નહોતું. એટલે છઠ્ઠી સદી પહેલાંના અરબસ્તાનને રાજકીય દૃષ્ટિએ એક રાજ્ય કે એક પ્રજા કહેવાય એમ નહોતું.

અરબસ્તાન અને ખાસ કરીને હેજાઝ નામનો તેનો મધ્ય ભાગ જેમાં મક્કા અને મદીના શહેરો આવેલાં છે અને જે સૈકાંઓથી કોઈ એક રાજા કે હાકેમના તાબામાં રહ્યો ન હતો, તે મહંમદ સાહેબના સમય સુધી સેંકડો કબીલાઓમાં[1] વહેંચાયેલો હતો. એક એક કબીલાની કેટલીયે શાખાઓ અને તેમાં કોઈ કોઈ વાર સેંકડો કુળો અને કેટલાંય હજાર પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો મળીને એક બહુ મોટા કુટુંબની પેઠે રહેતાં હતાં. દરેક કુટુંબનાં બધાં સ્ત્રીપુરુષો પરસ્પર પ્રેમ અને ભાઈચારાને તાંતણે બંધાયેલાં રહેતાં. એકબીજાનો બચાવ કરવો એને સૌ પોતાની ફરજ સમજતા. એકબીજા માટે મોટામાં મોટો ભોગ આપવો એમાં તેઓ પોતાનું ગૌરવ માનતા. કબીલામાં સૌની વસ્તુઓ ખુલ્લી પડી રહેતી હતી અને કદી ચોરી થતી નહીં.

1. કબીલો = ટોળી, જેમાં બધાં માણસો નજીકનાં કે દૂરનાં સગાં હોય.
— અનુવાદક

કબીલામાંની કોઈ એક વ્યક્તિના અપમાનને આખા કબીલાનું અપમાન માનવામાં આવતું. કબીલાની પ્રતિષ્ઠાનો ખ્યાલ આ લોકોમાં એટલો તીવ્ર હતો કે તેમની અંદરઅંદરની બધી લડાઈઓ કે તેમની સુલેહ-શાંતિના મૂળમાં આ જ ખ્યાલ મોટો ભાગ ભજવતો.

દરેક કબીલાનો એક સરદાર હતો. તેને શેખ કહેતા. કબીલાનાં સર્વે કુટુંબોના આગેવાનોના મતથી શેખની ચૂંટણી થતી. આ શેખ જ પોતાના કબીલાનો હાકેમ, કબીલાના નવયુવાનોનો સેનાપતિ અને ધર્મની બાબતોમાં આખા કબીલાનો ગુરુ અને પુરોહિત હતો.

દરેક કબીલામાં પરસ્પર પ્રેમ, કબીલાની પ્રતિષ્ઠાનો ખ્યાલ, સરદારની આજ્ઞાનું પાલન વગેરે સદ્‌ગુણો ખીલેલા હતા. બહારના લોકો સાથે અથવા બીજા કબીલાવાળાઓ સાથે પણ આપેલું વચન પાળવું, મહેમાનની પરોણાગત કરવી તથા જેની બાંય પકડી તેને છેવટ સુધી સાથ આપવો — એ વિષે આરબો હંમેશાં પ્રખ્યાત હતા. જુદાજુદા કબીલાના લોકોની રહેણીકરણી, તેમના રીતરિવાજ, તેમની ભાષા અને તેમના ધર્મ વિષેના ખ્યાલો પણ એકબીજાને ઘણા મળતા આવતા હતા. પરંતુ આ બધા કબીલા ન તો કોઈ એક સૂત્રથી બંધાયેલા હતા અને ન તો આ બધાનો કોઈ એક રાજા હતો.

એટલું જ નહીં પણ આખા હેજાઝમાં અને કેટલેક અંશે આખા અરબસ્તાનમાં આ અગણિત કબીલાઓ વચ્ચે વારંવાર લડાઈઓ થતી રહેતી. આ લડાઈઓનું એક કારણ એ હતું કે દરેક કબીલાને પોતાના કુળની મોટાઈનું બેહદ ગુમાન રહેતું, અને જો કોઈ કબીલાનો માણસ બીજા કબીલાના કોઈ માણસ આગળ પોતાના કુળની મોટાઈનું વર્ણન કરે અને બીજાથી તે સહન ન થાય, તો બંને તરફથી તલવારો ખેંચાતી. આને મળતું બીજું કારણ એ હતું કે એક કબીલાના કોઈ માણસે બીજા કબીલાના કોઈ માણસનું અપમાન કે ખૂન કર્યું હોય — અને આ તો રોજની વાત હતી — તો આખા કબીલા તરફથી વેરનો બદલો અને બદલાનો બદલો એમ કેટલીયે પેઢીઓ અને ક્યારેક કેટલાંક સૈકાં સુધી ચાલુ રહેતું, અને તેમાં બંને પક્ષના સેંકડો જીવ જતા.

એ જમાનાના આરબો માનતા કે જે માણસનું ખૂન થયું હોય તેનો આત્મા એક પક્ષી બનીને તેની કબરની આસપાસ વરસો સુધી ફર્યા કરે છે, અને 'ઓસ્કૂની, ઓસ્કૂની' ('મને પીવા આપો, મને પીવા આપો') એમ બોલ્યા કરે છે, અને જ્યાં સુધી તેના ખૂન કરનારનું લોહી તેને પીવા ન મળે અને ખૂનનો બદલો ન લેવામાં આવે ત્યાં સુધી તે આ જ રીતે કિકિયારી માર્યા કરે છે. આથી જ પોતાના કબીલાના કોઈ માણસ અથવા પૂર્વજના ખૂનનો બદલો લેવો, તેને દરેક આરબ પોતાનો ધર્મ માનતો.

આ આપસની લડાઈઓમાં જે પુરુષો, સ્ત્રીઓ કે બાળકોને કેદ પકડવામાં આવતાં તેમને ગુલામોની પેઠે રાખવામાં આવતાં. ગુલામો પ્રત્યે આ લોકોનું વર્તન બહુ જ ખરાબ હતું. તેમને જાનવરોની પેઠે બજારમાં વેચવામાં આવતાં. કોઈ ગુલામને મારી નાખવામાં આવે તો તેને માટે ક્યાંય કશી સજા નહોતી. ગુલામ સ્ત્રીઓને ઘણુંખરું ગાવાનાચવાનું શીખવવામાં આવતું અને પછી તેમના પ્રત્યે વેશ્યાઓ જેવું વર્તન રાખવામાં આવતું. કોઈ કોઈ વાર તો તેમનો માલિક તેમની પાસે તેવો ધંધો કરાવીને પૈસા કમાતો.

આવી સ્થિતિમાં જુદા જુદા કબીલાઓમાં પરસ્પર પ્રેમ, મેળ કે એકતાની આશા રાખવી એ બહુ મુશ્કેલ હતું.

તે સમયના આરબોનું સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનું વર્તન બહુ ખરાબ હતું. જૂના જમાનાના રાજપૂતોની પેઠે તે સમયના આરબો કોઈને પોતાનો જમાઈ માનવો કે દીકરીના બાપ હોવું, તેને બહુ શરમની વાત માનતા. છોકરીઓને જીવતી દાટી દેવાનો રિવાજ બહુ સાધારણ હતો. ક્યાંક ક્યાંક તો સ્ત્રીને બાળક અવતરવાનું હોય ત્યારે ત્યાં જ તેની પાસે એક ખાડો ખોદી રાખવામાં આવતો. પુત્ર જન્મે તો તે ખાડો માટીથી જ પૂરી દેવામાં આવતો, અને છોકરી આવે તો તેને તે ખાડામાં નાખીને ઉપરથી માટી પૂરી દેવામાં આવતી. કોઈ કોઈ જગ્યાએ છોકરી પાંચ વરસની થાય ત્યારે તેનો બાપ એક દિવસ તેની મા પાસે જઈને કહેતો — 'દીકરીને નવાં નવાં કપડાં પહેરાવીને અત્તર-તેલ લગાવો એટલે હું તેને તેની માતાઓ પાસે (મોસાળ) પહોંચાડી

આ ચાર મહિના દરમિયાન જ અરબસ્તાનના સૌ લોકો મક્કા આવીને કાબાની યાત્રા કરતા. મહંમદ સાહેબ પહેલાં હજારો વરસથી કાબા તમામ આરબોનું સૌથી મોટું મંદિર અને સૌથી મોટું તીર્થ મનાતું હતું. આ ચાર મહિનામાં જ 'ઉક્કાઝ' અને 'મુજન્ના' ના બે પ્રખ્યાત મેળા ભરાતા હતા. તેમાં સર્વે કબીલાઓના લોકો ભેગા થઈને ક્યાંક પોતપોતાના લડાઈના કેદીઓનો અદલોબદલો કરતા, ક્યાંક માલનું ખરીદવેચાણ કરતા, કોઈ જગ્યાએ પોતાના દેવતાઓની પૂજા કરતા, અને કોઈ કેકાણે નાનાં મોટાં કવિસંમેલન ભરતા. મહંમદ સાહેબ પહેલાં આરબોમાં લખવાનો રિવાજ બહુ ઓછો હતો. છતાં કવિતા કરવાનો શરૂઆતથી જ તેમને બહુ શોખ હતો. દરેક કબીલામાં એવા કવિ કે શીઘ્રકવિ જાગતા, જેમની નાની નાની કવિતાઓ કે જોડકણાં સેંકડો વરસો સુધી પેઢી દર પેઢી ઊતરી આવતાં. આવા આઝાદ અને લડકણા લોકોને માટે ચાર મહિના સુધી પોતાના દુશ્મનોને, પોતાના બાપ દીકરા કે ભાઈના ખૂનીઓને, પોતાની આંખ સામે જતા જોવા અને પોતાના ગુસ્સાને કાબૂમાં રાખવો અને તે પણ જ્યારે કોઈ બીજું તેમને વેર વાળતાં રોકનાર કે સજા કરનાર ન હોય ત્યારે — એ વસ્તુ બતાવે છે કે આરબોમાં પોતાની જાતને કાબૂમાં રાખવાની અને વચન પાળવાની તાકાત હતી. પરંતુ તેની સાથે જ આ ચાર મહિનાની મનાઈ એ પણ બતાવે છે કે બાકીના આઠ મહિના કેવી સ્થિતિ રહેતી હશે. આ ચાર માસની મનાઈને કારણે બાકીના આઠ માસ સુધી લડાઈઓનો અને વેર લેવાનો અગ્નિ વધારે જોરથી ભભૂકી ઊઠતો હશે, એમાં શક નહીં.

३

આરબોનો ધર્મ

ધર્મની બાબતમાં પણ તે સમયના આરબોના સંસ્કાર અને વિચાર બહુ સંકુચિત હતા. જે ધર્મો દેશમાં ચાલતા હતા તેમણે દેશની હાલત વધારે બગાડી નાંખી હતી. તેમાં ત્રણ મુખ્ય ધર્મ હતા — પુરાણો આરબ ધર્મ, યહૂદી ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ. ઈરાન અને ત્યાંના જરથોસ્તી ધર્મ સાથે પણ આરબોનો સેંકડો વરસથી સંબંધ હતો. અને તેમના જીવન પર એ ધર્મની અનેક રીતે અસર પડેલી હતી. પરંતુ મોટા ભાગના આરબોએ કદી એ ધર્મને માન્યો નહોતો. કેટલાક 'સાબી' ધર્મ માનનારા પણ હતા; તેઓ એક પરમેશ્વરમાં માનતા છતાં તારાઓ વગેરેની પૂજા કરતા હતા.

જેમણે યહૂદી કે ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવ્યો હતો એવા થોડા કબીલાઓ બાદ કરતાં બાકીના બધા આરબો પોતાના પુરાણા ધર્મને જ માનતા હતા. દુનિયાની બીજી જૂની પ્રજાઓ પેઠે તેઓ ઘણાં દેવદેવીઓને માનતા અને તેમની જ પૂજા કરતા.

દરેક કબીલાનો પોતાનો એક અલગ દેવ હતો. કોઈનો લાકડાનો, કોઈનો પથ્થરનો, કોઈનો પિત્તળનો, કોઈનો તાંબાનો અને કોઈનો ગૂંદેલા લોટનો. કોઈ દેવનું સ્વરૂપ પુરુષનું, કોઈનું સ્ત્રીનું, કોઈનું કોઈ જાનવરનું અને કોઈનું ઝાડનું હતું અને કોઈનું તો કશા ઘાટઘોળ વગરનું હતું. એ કબીલાઓ વચ્ચે લડાઈ થતી તો તે તેમના દેવોની પણ લડાઈ મનાતી. અને કોઈ કોઈ વાર તેઓ માણસોની પેઠે બીજાના દેવોને પણ કેદ કરીને લઈ આવતા. દુનિયાની બીજી પુરાણી જાતિઓ જે રીતે દેવદેવીઓની પૂજા કરતી તે જ રીતે આખા અરબસ્તાનમાં પણ અગણિત દેવદેવીઓની પૂજા કરવામાં આવતી હતી. આ દેવદેવીઓ આગળ જાનવરોનો ભોગ પણ આપવામાં આવતો. કોઈક દેવની આગળ મનુષ્યનો પણ ભોગ અપાતો. અને કોઈ તો પોતાના દીકરાને પોતાને હાથે વધેરીને પોતાના દે-

ચડાવતા. ઘણા દેવો એવા પણ હતા જેમને કેટલાયે કબીલા અથવા લગભગ બધા આરબો માનતા અને પૂજતા હતા. તેમાં સૌથી પ્રખ્યાત 'લાત' 'ઉઝઝા' અને 'મનાત' નામની ત્રણ દેવીઓ હતી. એ ત્રણેનાં જુદાં જુદાં મંદિર હતાં. એ જ જાતનાં બીજાં પણ કેટલાંય દેવદેવીઓનાં નામો તે જમાનાનાં પુસ્તકોમાં મળે છે. કાબાની અંદર પણ વરસના ૩૬૦ દિવસનાં ૩૬૦ દેવદેવીઓ હતાં. તેમાં સૌથી મોટો 'હોબલ' નામનો એક દેવ હતો. આ દેવતાઓ ઉપરાંત પોતાના પ્રકાશ અને તેજથી દિવસે ગરમી આપનારા અને રાત્રે રસ્તો દેખાડનારા સૂર્ય, ચંદ્ર તથા કેટલાક તારાઓની પણ તેઓ પૂજા કરતા.

આ હજારો દેવદેવીઓ સિવાય સર્વના માલિક એક પરમાત્માના મંદિરનો ઉલ્લેખ ક્યાંય નથી મળતો. ઘણાખરા આરબોની કલ્પના આ દેવદેવીઓથી આગળ જઈ શકતી નહોતી. પરંતુ એમ પણ જણાઈ આવે છે કે તેઓમાં કેટલાક એવા લોકો પણ હતા જેઓ બધા દેવતાઓની ઉપર સર્વના માલિક એક પરમાત્માને પણ માનતા હતા. તેને તેઓ 'અલ્લાહ તાલા' કહેતા હતા; અને માનતા કે તે 'અલ્લાહ તાલા'ના હાથ નીચે જુદાં જુદાં દેવદેવીઓ દુનિયાનું બધું કામકાજ ચલાવે છે અને પરલોકમાં અલ્લા તાલા પાસે પોતાને પૂજનારાઓની સિફારસ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે.

કેટલાક આરબોમાં એવો પણ રિવાજ હતો કે જ્યારે કોઈ માણસ મરી જતો ત્યારે તેની કબર પાસે એક સાંઢણી બાંધી દેવામાં આવતી, અને દાણોપાણી આપ્યા વગર તેને ત્યાં જ મરવા દેવામાં આવતી, જેથી મરનારને પરલોકમાં સવારીની તકલીફ ન પડે. આ સાંઢણીને તેઓ 'બલિયદ' કહેતા.

ટૂંકમાં આ આરબોનો પુરાણો ધર્મ.

હવે બાકી રહ્યા યહૂદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મ. એ બંને ધર્મો પણ મહંમદ સાહેબથી સદીઓ પહેલાં અરબસ્તાનમાં પહોંચી ગયા હતા.

ઈસવી સનની પહેલી સદીમાં રોમના સમ્રાટ ટાઇટસે યહૂદીઓને પેલેસ્ટાઇનમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા. એ જ પ્રમાણે ત્રીજી સદીમાં

ઘણા ખ્રિસ્તીઓને અંદર અંદરના ઝઘડાને કારણે સીરિયા અને બીજા દેશોમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા. અરબસ્તાનના લોકો આ બાબતમાં મોટા મનવાળા હતા. તેઓ પોતાને ત્યાં બધા ધર્મ-વાળાઓને ખુશીથી આવવા દેતા. હજારો યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ અરબસ્તાનમાં આવીને વસ્યા. એશિયાના આ બે ધર્મોનો જન્મ પણ અરબસ્તાનની ઉત્તરની સરહદ પર થયો હતો. અને તેથી બન્ને ધર્મો અરબસ્તાનમાં થોડાઘણા ફેલાયા પણ હતા. કેટલાક કબીલાઓએ યહૂદી ધર્મ અને બીજા કેટલાકે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. એમ પણ જણાય છે કે બીજા ધર્મોનાં દેવદેવીઓને પોતાનાં દેવદેવીઓમાં સામેલ કરી દેવાનો પણ આરબોમાં રિવાજ હતો. જે આરબોએ આ નવા ધર્મોમાંથી એકેને પૂરેપૂરી રીતે સ્વીકાર્યો નહોતો તેઓ પણ એ બંને ધર્મો પ્રત્યે ઘણી આત્મીયતા બતાવતા. હજરત ઇબ્રાહીમને યહૂદી અને ખ્રિસ્તી બંને પોતાના એક પેગંબર માનતા, અને ઘણા આરબો પણ તેમને પોતાના પૂર્વજ કહેતા તથા પોતાને હજરત ઇબ્રાહીમના દીકરા ઇસ્માઈલના વંશજ કહેતા. કાબામાં બીજી મૂર્તિઓની સાથે સાથે ઇબ્રાહીમ અને ઇસ્માઈલની મૂર્તિઓ પણ મૂકેલી હતી, અને તેમની પણ પૂજા થતી. ખ્રિસ્તીઓ ત્યાં ગયા પછી હજરત ઈશુની મા મરિયમની મૂર્તિ પણ કાબામાં મૂકવામાં આવી અને તેની પણ પૂજા થવા લાગી. પરંતુ યહૂદીઓ તે સમયે એટલા ઘમંડી અને એટલા સાંકડા વિચારના હતા અને ખ્રિસ્તી ધર્મ એટલી પડતી દશાએ પહોંચી ચૂક્યો હતો તથા તેની સાથે એ બંને ધર્મોમાં પરસ્પર દુશ્મનાવટ એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે એ ધર્મોની અસર આરબોના જીવન પર સારી ન પડી શકી.

યહૂદીઓ કે ખ્રિસ્તીઓ બન્નેમાંથી કોઈ એમ માનવાને તૈયાર નહોતા કે પોતાના પંથ કે જથ્થાથી બહારનો માણસ, ભલે તે અત્યંત સદાચારી હોય તોય, પોતાના મરણ પછી સદ્‌ગતિ પામી શકે.

યહૂદીઓ એક ઈશ્વર અને ઘણા પેગંબરો ઉપરાંત એઝરાને ખુદાનો પુત્ર માનતા. સ્પર્શાસ્પર્શ, ખાવાપીવાના ભેદ, અને જુદા

જુદા કાયદાઓની બાબતમાં દુનિયાના કોઈ ધર્મના રિવાજ આજકાલના હિન્દુ રિવાજો સાથે મળતા આવતા હોય તો તે આ પુરાણા યહૂદી ધર્મના રિવાજો છે. બીજા બધા ધર્મના લોકોને તેઓ પોતા કરતાં નીચ અને અપવિત્ર માનતા. તેમની અડેલી કોઈ વસ્તુ ખાતા નહોતા, તેમનું અડકેલું પાણી પીતા નહોતા, તેમ જ તેમને પોતાને ત્યાં ખવડાવી પીવડાવી કે આદરપૂર્વક બેસાડી શકતા નહોતા. આ જ યહૂદીઓની સૌથી મોટી વિશેષતા હતી. તેમના રીતરિવાજ અને પૂજાવિધિ બહુ ગૂંચવણભરેલાં હતાં. આ સિવાય તેમનામાં બીજી કોઈ વિશેષતા હોય તો એ હતી કે લેવડદેવડ અને વ્યાજખોરીથી પૈસા કમાવા, પૈસા ભેગા કરવા અને એવી કંજૂસાઈ રાખવી કે જે પૈસા વિનાના પણ દિલદાર રણવાસી આરબોને કદી ગમતી નહીં.

ખ્રિસ્તી ધર્મ યહૂદી ધર્મ પછીનો હતો અને તે જમાનાની દૃષ્ટિએ વધારે ઠીક હતો. યહૂદીઓમાં નકામા અને અર્થહીન રૂઢિરિવાજ ચાલતા હતા અને રૂઢિચુસ્તતા વધતી જતી હતી, તેને અટકાવીને લોકોના દિલને ધર્મની નકામી રૂઢિઓ તરફથી વાળી લઈને તેમને એકબીજાની સેવા અને ભલાઈનાં કાર્યોમાં લગાડવા માટે આ ખ્રિસ્તી ધર્મ દુનિયામાં આવ્યો હતો. શરૂઆતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ યહૂદી ધર્મની જ એક શાખા ગણાતો અને તેનો ઉદ્દેશ યહૂદી ધર્મને સુધારવાનો હતો. પરંતુ મહંમદ સાહેબના જન્મ સુધીમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની જે દશા થઈ હતી તે તે સમયના યહૂદી ધર્મની દશા કરતાં કોઈ પણ રીતે ઓછી બૂરી નહોતી.

હજરત ઈશુ પછી થોડા જ સમયમાં ખ્રિસ્તીઓ એક પ્રકારની ત્રિપુટી (Trinity)ની પૂજા કરવા લાગ્યા હતા. આ ત્રિપુટીમાં સામાન્ય રીતે બાપ (ઈશ્વર) દીકરો (ઈશુ) અને પવિત્ર આત્મા (જેની મારફત હજરત ઈશુની મા કુમારી મરિયમને ગર્ભ રહ્યો હતો એમ કહેવાય છે તે આત્મા), આ ત્રણને ગણવામાં આવતા. પણ કેટલાક લોકો ઈશ્વર, ઈશુ અને મરિયમની પણ ત્રિપુટી માનતા હતા. ખ્રિસ્તી ધર્મની જે શાખા (કોલીરીડિયન્સ) અરબસ્તાનમાં વધારે ફેલાઈ હતી તે ઈશ્વર, મરિયમ અને ઈશુની જ ત્રિપુટી માનતી હતી.

ખ્રિસ્તી દેવળો ઈશુ, મરિયમ, સેંકડો સંતો, દૂતો અને શહીદોની મૂર્તિઓથી ભરેલાં રહેતાં. મરિયમની ઈશ્વરની મા તરીકે પૂજા કરવામાં આવતી. ઈશ્વર, ઈશુ અને મરિયમ ત્રણેને સરખાં માનવામાં આવતાં અને તેમની સાથે સાથે ઘણા ખ્રિસ્તી સંતોને પણ તેમની પેઠે જ સર્વ-વ્યાપક, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન માનવામાં આવતા. આ બધાંની મૂર્તિઓની માનતા માનવામાં આવતી અને તેમને પૂજા ચડાવવામાં આવતી. આ જ તે સમયના ખ્રિસ્તીઓની રોજની પૂજા હતી.

વધેમોટી સ્થિતિ એ હતી કે, જેના પર મહાત્મા ઈશુને શૂળી દેવામાં આવી હતી એમ કહેવાતું હતું તે લાકડાનો ક્રોસ જેરૂસલેમ શહેરમાં હજી સુધી બતાવવામાં આવતો. આ નાનકડા ક્રોસની સૂકી લાકડી હંમેશાં વધતી રહેતી હતી. દરેક ખ્રિસ્તી યાત્રાળુ જેરૂસલેમથી પાછા ફરતાં તે ક્રોસનો એક ટુકડો પોતાની સાથે લઈ જતો. સામાન્ય લોકો તે ટુકડાને પોતાના ઘરમાં રાખી તેની પૂજા કરતા અને આવા હજારો ટુકડા દુનિયાભરનાં દેવળોમાં પુજાતા હતા. જેરૂસલેમના પાદરીઓ માટે એ ઘણી આવકનું સાધન હતું. કોઈકે લખ્યું છે કે:

ધીમે ધીમે કેવળ યુરોપનાં જ હજારો દેવળોમાં આ ક્રોસથી એટલું લાકડું ભેગું થઈ ગયું હતું કે તેમાંથી સેંકડો નવા ક્રોસ બનાવી શકાય. લોકો માનતા કે આ ક્રોસની લાકડી જાત જાતના ચમત્કાર કરી શકતી અને બધા રોગો મટાડી શકતી. એ જ પ્રમાણે દરેક દેવળમાં મરિયમ અને ખ્રિસ્તી સંતોની મૂર્તિઓથી રોજ રોજ ચમત્કારો થતા બતાવવામાં આવતા.

ઇન્કાર કરવા બરાબર છે, અને પાપ છે; તથા ખ્રિસ્તીઓએ આરોગ્ય માટે દેવળની મૂર્તિ અને પાદરીઓ પાસે જઈને પ્રાર્થના કરવી જોઈએ અને તેમની પાસે મંતરજંતર અને દોરાતાવીજ કરાવવાં જોઈએ. રોમના ખ્રિસ્તી સમ્રાટોની જ્યાં જ્યાં આણ વર્તતી હતી ત્યાં કોઈની દવા કરનાર વૈદ કે હકીમ સુધ્ધાંને મોતની સજા કરવામાં આવતી હતી.

ઇશુમાં ઇશ્વરનો અંશ કેટલો હતો, ઇશ્વરની પેઠે ઇશુ પણ અજરામર છે કે નહીં, મરિયમને 'ઇશુની મા' કહેવી કે 'ઇશ્વરની મા', હજરત આદમે પાપ ન કર્યું હોત તો તે કદી મરણ પામત કે નહીં—આવી આવી બાબતોની લાંબી લાંબી ચર્ચા તે જમાનાના ખ્રિસ્તી પાદરીઓમાં બહુ ચાલતી હતી, અને કયારેક તે પેઢીઓ સુધી ચાલુ રહેતી હતી. આ જ કારણે ઘણા અલગ અલગ પક્ષ ઊભા થયા હતા. જ્યારે જે પક્ષનું જોર હોય અથવા કોન્સ્ટાન્ટિનોપલનો સમ્રાટ જેને માને તે પક્ષની વિરુદ્ધના પક્ષવાળાઓને અધર્મી (હેરેટિક) કહેવામાં આવતા અને તેમને દેશવટો, જાતજાતની હાડમારીઓ અને મોતની સજા સુધ્ધાં ભોગવવાં પડતાં.

અલેકઝાંડ્રિયાનો એક વિદ્વાન પાદરી એરિયસ એમ કહેતો હતો કે, હજરત ઇશુ ઇશ્વરના પુત્ર છે એટલે એક સમય એવો જરૂર હતો કે જ્યારે ઇશ્વર હતો પણ હજરત ઇશુ નહોતા. એટલે હજરત ઇશુને ઇશ્વરના બરોબરિયા ન માની શકાય. કેવળ આ જ કારણે તેને પ્રથમ દેશવટાની સજા કરવામાં આવી હતી અને છેવટે તેને મોતની સજા ભોગવવી પડી. રોમના આખા રાજ્યમાં એવો હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો કે, જે કોઈને એરિયસનું પુસ્તક કયાંયથી મળી આવે તેણે તે પુસ્તકને તરત બાળી મૂકવું અને જો તે તેને ન બાળી મૂકે તો તેને જ મારી નાખવો.

એક વિદ્વાન ખ્રિસ્તી સાધુ પિલેગિયસે ફક્ત એટલું જ કહ્યું હતું કે "આદમ પેદા થયા હતા એટલે પાપ કરત કે ન કરત તોપણ મરણ તો પામત જ, જન્મથી બધાં માણસો આદમની પેઠે નિષ્પાપ હોય છે, સૌ પોતપોતાનાં સારાંમાઠાં કર્મોનું ફળ ભોગવે છે, આદમના

કર્મોનું નહીં: અને પાપને ધોવા માટે સત્કૃત્યોની જરૂર છે; કેવળ બાપ્તિઝમ[1]ના પાણીથી પાપો ધોવાઈ શકે નહીં." આટલા જ કારણે પિલેગિયસની અને તેના મતને સાચો માનનારાઓની માલમિલકત જપ્ત કરીને તેમને બધાને રોમના રાજ્યની બહાર કાઢી મૂકવામાં આવ્યા.

સીરિયાના એક પ્રખ્યાત પાદરી નેસ્તોરિયસે કહ્યું કે મરિયમને 'ઇશ્વિરની મા' કહેવી એ બરાબર નથી, 'હજરત ઈશુની મા' કહેવી જોઈએ. આથી તરત જ ખ્રિસ્તી મદતોમાં બે પક્ષ પડી ગયા. પહેલાં વિવાદ થયા, પછી ઝઘડા થયા અને પછી પુષ્કળ લોહી રેડાયું. છેવટે 'ઇશ્વિરની મા'વાળો પક્ષ જીત્યો. રોમના સમ્રાટના હુકમથી નેસ્તોરિયસને પહેલાં દેશનિકાલ કરીને આફ્રિકા મોકલી દેવામાં આવ્યો અને પછી ત્યાં તેના મરણ પહેલાં તેની 'અપવિત્ર જીભ' કાપી નાખવામાં આવી.

યુરોપનો એક વિદ્વાન લખે છે:—"આ ઝઘડાઓને કારણે મોટાં મોટાં શહેરોમાં ઘણી ખુનામરકી થતી અને લોહી રેડાતું. નાના મોટા બધા લોકોમાં બેઈમાની અને દુરાચરણ વધી પડ્યાં હતાં આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ રાજ્ય સાથે મળીને એટલો નીચો પડ્યો હતો કે લોકોનાં હૃદયોને દુરાચાર તરફ ખેંચાતાં અટકાવીને તેમને બચાવી શકતો નહોતો ધર્મનો આત્મા નાશ પામ્યો હતો, અને તેની જગ્યાએ ધર્મના સિદ્ધાંત વિષેના વિવાદો બાકી રહ્યા હતા. અને આ વિવાદો પણ પાગલોના વિવાદો હતા."[2]

મહંમદ સાહેબના જન્મના સમયના ખ્રિસ્તી ધર્મ અને લોકોનાં જીવન ઉપર થયેલી તેની અસર એ બંનેનું વર્ણન કરતાં તે જ વિદ્વાન આગળ ચાલતાં લખે છે —

"માણસના સદાચાર દુરાચારનો કશો વિચાર કરવામાં આવતો નહોતો માણસનાં પાપ તેનાં દુષ્કૃત્યોથી માપવામાં નહોતાં આવતાં પણ એ ખ્રિસ્તી ધર્મના મનાયેલા સિદ્ધાંતોમાંના કયા સિદ્ધાંતને કેટલો નકારે છે

૧ ખ્રિસ્તી ધર્મનો એક મુખ્ય સંસ્કાર જે ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપતી વખતે કરવામાં આવે છે. — **અનુવાદક**

૨. 'A History of Intellectual Development of Europe', by J. W. Draper, Vol. I, p. 289.

તેનાથી માપવામાં આવતાં. રોમ, કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ અને એલેકઝાન્ડ્રિયાના પાદરીઓ ખાઈ પીને એકબીજાની આગળ વધવાની હરીફાઈમાં પડેલા હતા, અને તે માટે હલકા, મેલા અને ભયાનક હથિયારો અને ઉપાયોથી પોતાની મતલબ સાધતા હતા. જ્યારે પાદરીઓ પોતે જ, છાનાં ખૂન કરાવવા, ઝેર દેવું, દુરાચરણ કરવું, આંખો ફોડવી, હુલ્લડો કરાવવાં, બળવા કરાવવા અને અંદર અંદર મારામારી ને કાપાકાપી કરવી — વગેરે કામોમાં પડયા હતા, જ્યારે પાદરી અને વડા પાદરી (બિશપ અને આર્ક બિશપ) દુન્યવી સત્તાના ભ્રમમાં પડીને એકબીજાને અધર્મી કહીને શિક્ષા કરતા હતા, રાજદરબારોના નોકરોને લાંચ આપવામાં પૈસા ઉડાવતા હતા અને રાજમહેલની સ્ત્રીઓને પોતાના ગંદા પ્રેમથી ફસાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા તો પછી સામાન્ય લોકો પાસેથી શી આશા રાખી શકાય? . . . ખ્રિસ્તી મહંતોની ફોજ જ્યારે સમ્રાટોની ફોજમાં જઈ મળતી ત્યારે તેમને ગભરાવી મૂકતી હતી અને જો તે મોટાં શહેરોમાં જતી તો ત્યાં ધાર્મિક દંગાફિસાદ કરાવતી હતી. ધર્મના મહાન સિદ્ધાંતોનો નિર્ણય કરવા તે બહુ ધુમરાણ મચાવતી હતી પરંતુ વિચારસ્વાતંત્ર્ય કે માણસના છીનવી લીધેલા હકોને માટે કદી કોઈ અવાજ નહોતો ઊઠતો. આવી સ્થિતિમાં લોકોમાં તિરસ્કાર અને લાચારી વધે નહીં તો બીજું શું થાય? જે ધર્મની અસર લોકોનાં મન પરથી ભૂંસાઈ ગઈ હતી તે ધર્મને જરૂર પડતાં તેઓ મદદ કરશે એવી આશા રાખી શકાય તેમ નહોતું.[૧]

આ જ કારણે મહંમદ સાહેબના વખતમાં ઈ. સ. ૬૧૧માં જ્યારે ઈરાનના જરથોસ્તી બાદશાહે રોમના વિસ્તૃત રાજ પર હુમલો કર્યો ત્યારે નારાજ ખ્રિસ્તી પાદરીઓ અને ખ્રિસ્તી પ્રજામાંના ઘણાએ એ વિદેશી અને બિનખ્રિસ્તી હુમલો કરનારાઓને ઠેકઠેકાણે મદદ કરી.

આવા ધર્મ અને આવા મહંતો ભોળાભલા આરબોમાં કોઈ જાતનો સુધારો કરે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ હતી. તેઓ તેમનું કશું હિત કરી શકે તેમ પણ નહોતું. સુધારા કે હિતને બદલે યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓના પરસ્પર વિરોધ અને દુશ્મનાવટથી આરબોનાં જીવનને અને તેમની આઝાદીને બહુ મોટો ધક્કો પહોંચ્યો.

૧. 'A History of Intellectual Development of Europe', by J. W. Draper, Vol I, Pp. 332–33.

બીજા ધર્મોનો તિરસ્કાર કરવામાં ખ્રિસ્તીઓ અને યહૂદીઓ એકબીજાથી ચડી જતા. પાંચમી સદીના અંતમાં અરબસ્તાનના એક ભાગ, યમનના એક યહૂદી હાકેમ યૂસુફ જુનવાસે યહૂદી ધર્મ માનવાની ના પાડનાર બધા લોકોને અને ખાસ કરીને ખ્રિસ્તી આરબોને રિબાવી રિબાવીને મારી નાખવા માંડ્યા. રિબાવીને મારવાની તેની એક ખાસ રીત ભડભડતી આગમાં નાખીને તેમને જીવતા બાળી મૂકવાની હતી. યમનમાં તે સમયે ખ્રિસ્તીઓ પણ ઘણા હતા. અરબસ્તાનની બહાર યહૂદીઓનું કોઈ રાજ નહોતું, પણ ખ્રિસ્તીઓની એક જબરજસ્ત હકૂમત યમનથી થોડે જ દૂર લાલ સમુદ્રને સામે કિનારે ઇથિયોપિયામાં મોજૂદ હતી. યમનના ખ્રિસ્તીઓએ યહૂદીઓ વિરુદ્ધ ઇથિયોપિયાના ખ્રિસ્તી બાદશાહ સાથે મળીને કાવતરું કર્યું. ઇથિયોપિયાના બાદશાહે લશ્કર મોકલીને જુનવાસને મારી નંખાવ્યો અને યમનનો આખો પ્રાંત કબજે કર્યો. આ વાત મહંમદ સાહેબના જન્મથી કેવળ ૭૦ વરસ પહેલાંની છે. યમન પ્રાંત મક્કાની દક્ષિણે આવેલો છે. મક્કામાં આ પ્રાંત સૌથી ફળદ્રુપ અને સૌથી હરિયાળો છે અને તે લાલ સમુદ્રથી ઈરાનના અખાત સુધી ફેલાયેલો છે. આમ આ બે ધર્મોની પરસ્પરની દુશ્મનાવટને કારણે અરબસ્તાનની દક્ષિણ અને પૂર્વનો બહુ મોટો ભાગ વિદેશીઓના હાથમાં આવી ગયો અને ઈ. સ. ૬૧૦ સુધીમાં એક પછી એક ચાર વિદેશી રાજાઓએ તેના પર રાજ્ય કર્યું.

નીચેની વાત પરથી યહૂદીઓના અને ખ્રિસ્તીઓના માંહોમાંહેના ઝઘડાનો વધારે ખ્યાલ આવે છે. ખ્રિસ્તીઓનાં પુસ્તકોમાં લખ્યું છે કે એક વાર ખ્રિસ્તીઓના પાદરીઓ અને યહૂદીઓના પુરોહિતો વચ્ચે ત્રણ દિવસ સુધી વિવાદ ચાલ્યો. આખરે યહૂદીઓએ કહ્યું, "જો તમારો ઈશુ પેગંબર ખરેખર આસમાન પર જીવતો હોય અને ત્યાંથી ઊતરીને અત્યારે જ અમને દેખા દે તો અમે તમારો ધર્મ સ્વીકારી લઈએ." એટલે તે જ વખતે વાદળ ગરજ્યાં, વીજળીનો કડાકો થયો અને એક લાલ વાદળની ઉપર હજરત ઈશુ દે[illegible] તેમને માથે મુગટ હતો અને હાથમાં ખુલ્લી તલવાર હતી. [illegible]

આવનાં જ યહૂદીઓને કહ્યું—"જુઓ હું તમારી સામે ઊભો છું. હું પોતે, જેને તમારા પૂર્વજોએ શૂળી પર ચડાવ્યા હતો તે." તેમને જોતાં જ બધા યહૂદીઓ આંધળા થઈ ગયા અને તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મ ન સ્વીકાર્યો ત્યાં સુધી તેમની આંખો ન ઊઘડી.

આ વાતનું અસલ સ્વરૂપ ગમે તે હોય પરંતુ તે તે સમયના યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓના ઝઘડાઓનું, અને જેઓ હજરત ઈશુના હાથમાં પણ ઉઘાડી તલવાર આપી શકતા તે ખ્રિસ્તીઓની સમજ-શક્તિનું સરસ ચિત્ર દોરે છે.

૪

પરદેશીઓનું રાજ્ય

ધર્મને નામે ચાલતા આવા અંધેરની અને દેશની આવી સ્થિતિની દેશની આઝાદી પર ખરાબ અસર થાય જ. આગળ કહેવામાં આવ્યું કે મહંમદ સાહેબના જન્મની કેવળ ૭૦ વરસ પહેલાં યમનના હરિયાળા અને ફળદ્રુપ પ્રાંત પર ઇથિયોપિયાના ખ્રિસ્તી બાદશાહે કબજો કરી લીધો હતો. ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં રોમના રાજ્ય સાથે અને પૂર્વમાં ઈરાનના રાજ્ય સાથે પણ અરબસ્તાનની સરહદ મળેલી હતી, અને આ બંને પરદેશી સત્તાઓએ પોતપોતાની પાસેના અરબસ્તાનના પ્રાંતો પર કબજો કરી લીધો હતો. મિરઝા અબુલ ફઝલ લખે છે :—

"મહંમદ સાહેબના જન્મ વખતે અરબસ્તાનનો મોટો ભાગ પરદેશીઓના હાથમાં હતો. સીરિયા અને ઈરાનની સરહદ સાથે જોડાયેલા પ્રાંતો કોન્સ્ટાન્ટિનોપલના રોમન સમ્રાટો અને ઈરાનના સમ્રાટ ખુશરૂના કબજામાં હતા. મક્કાની દક્ષિણનો લાલ સમુદ્રના કિનારાનો ભાગ ઇથિયો-પિયાના ખ્રિસ્તી બાદશાહોના તાબામાં હતો. પરંતુ 'હેજાઝ' પ્રાંત ('હેજાઝ'નો અર્થ 'બાંધ' અથવા 'અટક' કે 'બાધા' થાય છે) હજુ સુધી દુનિયાની સત્તા માટે પોતાની આસપાસ લડતી પ્રજાઓની બદદાનત

અને હુમલા બંનેને સંપૂર્ણપણે ખાળી રહ્યો હતો. આ જ ભાગની ટેકરીઓમાં મક્કા અને મદીના એ બે પવિત્ર શહેરો આવેલાં છે, જેમાંના એકમાં ઇસ્લામ જન્મ્યો અને બીજામાં પાંગર્યો."[૧]

વસ્તી માટે નકામું એવું રણ બાદ કરતાં આખા અરબસ્તાનમાં તે સમયે કેવળ હેજાઝનો ઇલાકો જ પોતાને સ્વતંત્ર કહી શકે તેમ હતું. અને આગળના વર્ણન પરથી જણાશે કે તે ભાગ પર પણ આ ત્રણ પરદેશી સત્તાઓની દૃષ્ટિ ચોંટેલી હતી.

આરબોમાં બહાદુરીની ઊણપ નહોતી. તેમને સ્વતંત્રતા પણ બહુ પ્રિય હતી. બલિદાન અને ત્યાગની ભાવના પણ તેમનામાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલી હતી. મહેમાનોની ખાતરબરદાસ્ત કરવાનું અને પોતાની ટેકને માટે મરી ફીટવાનું પણ તેમને સારી પેઠે આવડતું હતું.

પરંતુ તેઓ જૂઠા વહેમો અને બૂરા રિવાજોમાં ડૂબેલા હતા. અંદર અંદરની લડાઈઓ અને ખૂનો તેમના રોજના જીવનનો, જાણે, આવશ્યક ભાગ હતો. તેમનું આખું જીવન ટુકડેટુકડા થઈ રહ્યું હતું. તેમનું ભવિષ્યનું જીવન પણ જોખમમાં હતું. તેમને એક એવા મહાન પુરુષની જરૂર હતી જે તેમના બધા બૂરા રિવાજો અને વહેમોની જાળ તોડીને ફેંકી દઈ શકે, તેમને અંધકારમાંથી બહાર કાઢીને, પ્રકાશમાં લાવી ખડા કરી શકે, તેમની ઘરગથ્થુ લડાઈઓ હમેશને માટે બંધ કરીને તેમને એક સૂત્રમાં બાંધી શકે અને સામે ઊભેલા મૃત્યુથી બચાવીને, પ્રગતિ, ભલાઈ અને આઝાદી તરફ લઈ જઈ શકે.

૫

મહંમદ સાહેબનો જન્મ

મક્કા શહેર દુનિયાનાં સૌથી પુરાણાં શહેરોમાંનું એક ગણાય છે. મહંમદ સાહેબથી એક હજાર વરસ પહેલાં હિન્દુસ્તાન અને બીજા એશિયાઈ દેશોનો યુરોપ સાથેનો વેપાર અરબસ્તાનને રસ્તે જ ચાલતો હતો. તે સમયે હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારા પર આરબ સોદાગરોની સુખસંપન્ન વસાહતો હતી. આરબ વહાણવટીઓ, જેઓ ઘણુંખરું યમન પ્રાંતના રહેવાસી હતા, તેઓ હિન્દુસ્તાન અને આસપાસના દેશોનો માલ પોતાનાં વહાણોમાં ભરીને યમન લઈ જતા. ત્યાંથી જમીન માર્ગે તે માલ સીરિયા જતો અને ત્યાંથી યુનાન, રોમ, મિસર વગેરે દેશોમાં જતો. યમન અને સીરિયાની વચ્ચે ટેકરીઓથી ઘેરાયેલું મક્કા શહેર છે. આથી જ વેપારની દૃષ્ટિએ તે સમયે મક્કા બહુ આગળ વધેલું હતું. વેપારની સાથે જાત જાતનો સંબંધ ધરાવનારા ઘણા લોકોએ મક્કામાં અને તેની આસપાસ વસવાટ કર્યો અને મક્કા અરબસ્તાનનું સૌથી મોટું અને સૌથી સુખસંપન્ન શહેર બની ગયું, તથા એક પ્રકારની સારીસરખી હકૂમત ત્યાં સ્થપાઈ.

મક્કાની મહત્તાનું બીજું કારણ ત્યાં આવેલું કાબાનું પુરાણું મંદિર છે. આ મંદિર પણ મહંમદ સાહેબ પહેલાં હજારો વરસોથી અરબસ્તાન અને તેની આસપાસના લોકોનું સૌથી મોટું તીર્થ મનાતું આવ્યું હતું. મક્કાનો આગળ વધેલો વેપાર અને કાબાની પૂજા એ બંનેને કારણે અરબસ્તાનમાં મક્કાના હાકેમનાં માન અને ધાક શરૂઆતથી જ બહુ હતાં.

મક્કામાં તે સમયે કુરેશીઓનો કબીલો સૌથી વધારે ઇજ્જતઆબરૂવાળો ગણાતો. કુરેશીનો સરદાર જ મક્કાના નાનકડા રાજ્યનો માલિક કે હાકેમ હતો, અને તે જ કાબાની દેખરેખ રાખતો. જેમના નામ પરથી મહંમદ સાહેબના કુળને 'બની હાશિમ'નો વંશ કહેવામાં આવતો તે હાશિમ મહંમદ સાહેબના પરદાદા થાય. તે પોતાના

જમાનામાં મક્કાના હાકેમ હતા, અને તેમણે લોકોનો બહુ આદર અને પ્રેમ મેળવ્યો હતો. હાશિમ પછી હાશિમનો ભાઈ મુત્તલિબ અને મુત્તલિબ પછી હાશિમનો પુત્ર અબ્દુલ મુત્તલિબ ગાદીએ બેઠા. અબ્દુલ મુત્તલિબને ઘણા પુત્ર હતા. તેમાંનો સૌથી નાનો અબ્દુલ્લા ૨૫ વરસની ઉંમરે પોતાના લગ્ન પછી બે વરસની અંદર મરણ પામ્યો. અબ્દુલ્લાના મરણ પછી થોડે દિવસે તેની વિધવા આમિનાએ બાળક મહંમદને જન્મ આપ્યો.

૬

પહેલાં પચ્ચીસ વરસ

આમિના એટલી દુ:ખી અને બીમાર હતી કે તે બાળકને સાત દિવસ કરતાં વધારે ધવરાવી શકી નહીં. ત્યાર પછી થોડા દિવસ અબ્દુલ મુત્તલિબના બીજા એક પુત્ર અબુ લહબની દાસીએ મહંમદને ધવડાવ્યો. પછી મક્કા પાસેની એક ટેકરી પરથી 'સાદ' કબીલાની હલીમા નામની એક સ્ત્રીએ બાળકને પોતાને ઘેર લઈ જઈ ને ઉછેર્યો. તેની ઉંમર પાંચ વરસની થતાં આયા હલીમાએ બાળકને લાવીને માને પાછો સોંપ્યો. પરંતુ બીજે વરસે જ મા આમિના પણ ચાલી ગઈ. આમ એક ઊંચા કુળમાં જન્મ્યા છતાં બાળક મહંમદને માબાપનું સુખ મળી શકયું નહીં.

મોટા થયા પછી મહંમદ સાહેબે કેટલીયે વાર ભરેલે હૃદયે આમિનાની કબરની યાત્રા કરી. આયા હલીમા સાથે પણ જિંદગીમાં ઘણી વાર તેમની મુલાકાત થઈ અને દરેક વખતે તેમણે હલીમા પ્રત્યે ઊંડો પ્રેમ અને આદર દેખાડયો.

માતાના મરણ પછી કેટલાંક વરસ દાદા અબ્દુલ મુત્તલિબે અનાથ મહંમદની સંભાળ રાખી અને ત્યાર પછી અબ્દુલ મુત્તલિબના મોટા દીકરા અબુ તાલિબે તેમનું પાલન કર્યું. મહંમદ સાહેબની ઉંમર લગભગ દસ વરસની હતી તે અરસામાં તેમનો ઘણો સમય મક્કાની

આસપાસની ટેકરીઓ પર અબુ તાલિબની બકરીઓ ચરાવવામાં વીતતો હતો.

• હવે અમે બે એવી બીનાઓનું વર્ણન કરવા માગીએ છીએ, જેમની અસર નવજવાન મહંમદના દિલ પર સૌથી ઊંડી થઈ હોય અને જેમણે પોતાની કોમની બગડેલી સ્થિતિનો ચિતાર તેમની નજર આગળ ખડો કર્યો હોય એમ જણાય છે. એમાંની એક વસ્તુ મહંમદ સાહેબના જન્મથી ૫૫ દિવસ પહેલાંની છે. તેનું વર્ણન તેમણે મોટા થયા પછી બીજાઓ પાસે સાંભળ્યુ. અરબસ્તાનનો યમન પ્રાંત ઇથિયોપિયાના ખ્રિસ્તી બાદશાહના તાબામાં હતો. બાદશાહના હુકમથી યમનના ખ્રિસ્તી હાકેમ અબરાહાએ હાથીસેના સાથે એક બહુ મોટી ફોજ લઈને મક્કા પર હુમલો કર્યો અને કાબાને તોડી પાડવાનો તથા મક્કાને ઇથિયોપિયાના બાદશાહના રાજ્યમાં જોડી દેવાનો વિચાર કર્યો. આરબોના ધર્મ અને તેમની આઝાદી પર આ એક જબરજસ્ત હુમલો હતો. અમે આગળ કહી ગયા છીએ કે તે સમયે આખા અરબસ્તાનમાં હેજાઝનો ઇલાકો જ સંપૂર્ણ રીતે આઝાદ હતો. અબરાહાની ફોજને કોઈ હરાવી નહીં શકે એમ લાગતું હતું. મક્કાવાળાઓનું કહેવું છે કે પરમાત્માએ અબરાહાની ફોજ પર કોઈ ઓચિંતી આફત નાખીને તેને વેરણછેરણ કરી નાખી. ગમે તેમ હોય, અબરાહાને હજારો જીવ ગુમાવીને મક્કાની બહારથી જ કશું મેળવ્યા વગર પાછા ફરવું પડ્યું એમાં શંકા નથી. મહંમદ સાહેબે નાનપણમાં આ વાત સાંભળી. તેમના દિલ પર તેની એટલી ઊંડી અસર પડી કે કુરાનની એક અલગ સૂરા (અધ્યાય)માં આ વાતનું વર્ણન આવે છે. આથી પોતાના દેશના લોકોની લાચારી અને તેમની સામે ઊભેલી આફત મહંમદ સાહેબને જણાઈ ગઈ.

બીજી બીના ઉક્કાઝના મેળામાં બની. ઈ. સ. ૫૮૦માં ઉક્કાઝના મેળાને પ્રસંગે મક્કાથી પૂર્વમાં આવેલા એક હવાઝિન નામે કબીલાના કોઈ કવિએ કુરેશીઓ આગળ પોતાના કુળની મોટાઈનું વર્ણન કર્યું. કુરેશીઓથી તે સહન ન થયું. બંને તરફથી તલવારો ખેંચાઈ. બંને પક્ષો એ પણ ભૂલી ગયા કે ચાલતા આવતા રિવાજ પ્રમાણે તે

દિવસો લડાઈ બંધ રાખવાના હતા. દસ વરસ સુધી આ અંદર અંદરની લડાઈ ચાલુ રહી. તેમાં બંને પક્ષ તરફથી કેટલાયે કબીલાઓ સામેલ થયા. હજારો માણસ મર્યા. આ લડાઈ ચાલતી હતી ત્યારે મહંમદ સાહેબની ઉંમર દસ અને વીસ વરસની વચ્ચે હતી. અરબસ્તાનના ઇતિહાસમાં આ દસ વરસની લડાઈને 'હરબે ફિજાર' એટલે અપવિત્ર લડાઈ અથવા અધર્મની લડાઈ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે જે મહિનાઓમાં લડવાની મનાઈ હતી તેમાં જ તે શરૂ થઈ હતી.

નાનપણથી જ મહંમદ સાહેબને એકાંતમાં રહેવાની અને ચિંતન કરવાની ટેવ હતી. તેમના સાથીઓ જ્યારે રમતગમતમાં વખત ખોતા ત્યારે મહંમદ સાહેબ કહેતા કે, "માણસને રમતગમતમાં વખત વિતાડવા માટે નહીં પણ કોઈ ઘણા ઉચ્ચ હેતુ માટે પેદા કરવામાં આવ્યો છે."[૧]

બાર વરસની ઉંમરે મહંમદ સાહેબ પોતાના કાકા અબુ તાલિબ સાથે એક વેપારી કાફલામાં મક્કાથી પહેલી વાર સીરિયા ગયા. રસ્તામાં તેમને કેટલીક યહૂદી વસ્તીઓમાં થઈને જવાનું થયું. આથી તેમને તે સમયના યહૂદી ધર્મ વિષે ઘણી માહિતી મળી. સીરિયા દેશ તે સમયે રોમના ખ્રિસ્તી સમ્રાટોના તાબામાં હતો. ત્યાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું ખૂબ જોર હતું. મહંમદ સાહેબને પોતાની જુવાનીના દિવસોમાં ઘણી વાર સીરિયા જવાના પ્રસંગો આવ્યા. એક વિદ્વાન લખે છે કે, "સીરિયામાં મહંમદને લોકોની બૂરી હાલત અને ધર્મની પડતીનું એટલું સ્પષ્ટ દર્શન થયું કે તેનું ચિત્ર તેમની નજર આગળથી કદી ઝાંખું ન પડયું."[૨]

સીરિયા દેશ—જેમાં પેલેસ્ટાઇન અને જેરૂસલેમનો સમાવેશ થાય છે—દુનિયાના સૌથી પુરાણા અને સૌથી લીલાછમ તથા ફળદ્રુપ દેશોમાંનો એક ગણાય છે. કહેવાય છે કે સીરિયાની ટેકરીઓ કરતાં

૧. Life of Mohammad, by M. A. Fazl, P. 20.
૨. ibid P 22.

વધારે સારો મેવો દુનિયામાં કોઈ પણ જગ્યાએ થતો નથી. યહૂદી ધર્મની ઘણી ખાસ ખાસ ઘટનાઓ આ જ દેશમાં બની. ઘણા વખત પહેલાં દમાસ્કસ જ્યારે સીરિયાની રાજધાની હતું ત્યારે સીરિયા એશિયાનાં સૌથી સુખી અને જબરજસ્ત રાજ્યોમાં ગણાતું હતું. સીરિયાના એક ઇલાકા ફીનિશિયામાં સૈકાઓ સુધી દુનિયાભરના વેપારનાં સૌથી મોટાં અને સૌથી સમૃદ્ધ બજારો હતાં. સિકંદર પછી આ દેશ સેંકડો વરસો સુધી યુનાનીઓ (ગ્રીકો)ના હાથમાં રહ્યો. અને યુનાન(ગ્રીસ)ની વિકાસ પામેલી વિદ્યાઓ — વિજ્ઞાન અને દર્શનશાસ્ત્રો — ભણવાભણાવવાનું એ એક મોટું સ્થળ બન્યો. સેંકડો વરસો સુધી ત્યાં બૌદ્ધ ભદ હતા અને બૌદ્ધ ધર્મ તથા બૌદ્ધ દર્શનની ઘેર ઘેર ચર્ચા ચાલતી હતી. સીરિયાએ જ હજરત ઈશુ અને ખ્રિસ્તી ધર્મને જન્મ આપ્યો. હજરત ઈશુ પછીનાં ત્રણસો વરસ સુધી આ દેશ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધનધાન્ય, હસ્તકળા અને વેપાર, એ બધાંને માટે પ્રખ્યાત હતો. પરંતુ મહંમદ સાહેબના સમયમાં તે કોન્સ્ટાન્ટિનોપલના ખ્રિસ્તી સમ્રાટના તાબામાં હતો અને ખ્રિસ્તી ધર્મનું એક ખાસ ધામ મનાતો હતો.

સમ્રાટ થિયોડોસિયસે સીરિયાના પુરાણા ધર્મો એટલે બૌદ્ધ ધર્મ અને યહૂદી ધર્મને ખોટા જાહેર કર્યા, ત્યાંનાં તમામ મંદિરો પડાવી નાખ્યાં અને હુકમ કર્યો કે, "અલેક્ઝાંડ્રિયા અને રોમના ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ કહેલા ધાર્મિક સિદ્ધાંતોને જે નહીં માને અને તે પ્રમાણે નહીં વર્તે તેની બધી માલમિલકત જપ્ત કરીને તેને દેશનિકાલ કરવામાં આવશે." વળી એવો પણ હુકમ કર્યો કે, "જે કોઈ યહૂદીઓનો ઇસ્ટરનો તહેવાર ઊજવશે તેને મોતની સજા કરવામાં આવશે." હિન્દુસ્તાન, મિસર, યુનાન જેવા દેશોના વિદ્વાનોએ સેંકડો વરસ પહેલાં શોધી કાઢ્યું હતું કે પૃથ્વી ગોળ છે. મહંમદ સાહેબનો જન્મ થયો તે જ સદીમાં ખ્રિસ્તી મહંત ઓગસ્ટાઈને આ વાતને કેવળ એટલા જ કારણે જૂઠી ઠરાવી કે બાઇબલમાં પૃથ્વીને ચપટી કહેવામાં આવી હતી. એવો હુકમ કરવામાં આવ્યો કે, "જે પુસ્તકોમાં પૃથ્વી ગોળ હોવાનું લખ્યું હોય તે પુસ્તકોને બાળી મૂકવાં."

મહંમદ સાહેબના સમયના પોપ ગ્રિગરીએ ખ્રિસ્તી ધર્મના નકામા પૂજાપાઠ અને રૂઢિરિવાજ, જેનું થોડું વર્ણન ઉપર કરવામાં આવ્યું છે, તેમને આજ્ઞા કરીને હમેશને માટે અસલી ખ્રિસ્તી ધર્મ ઠરાવી દીધો. પરંતુ આ બધી પોકળ વાતો તે સમયના યુનાની જ્ઞાન વિજ્ઞાનના પ્રકાશ આગળ ટકી શકે એમ નહોતું. એટલે જ પોપ ગ્રિગરીને વિષે લખવામાં આવ્યું છે કે, "વિદ્યાનો એના કરતાં મોટો કટ્ટર દુશ્મન કદી કોઈ પેદા થયો નથી." તેણે ખુદ રોમના પ્રખ્યાત 'પેલેટાઈન' પુસ્તકાલયને આગ લગાડી અને ગણિત, ભૂગોળ, જ્યોતિષ, વૈદક અને તત્ત્વજ્ઞાન, ભણાવનારાઓને દેશમાંથી કાઢી મૂક્યા. "તત્ત્વજ્ઞાનીઓને શોધી શોધીને તેમની કતલ કરવા માંડી. કોઈ પણ પુરાણા પુસ્તકની નકલ મળતી તો તેને તરત બાળી મૂકવામાં આવતી. પોતાના ઘરમાંના કોઈ પણ પુસ્તકમાંની કોઈ બાબતને કારણે પોતાના આખા કુટુંબની કદાચ કતલ થાય એ બીકથી આખા પશ્ચિમ એશિયાના લોકોએ પોતપોતાનાં પુસ્તકાલયોનાં બધાં પુસ્તકો પોતાને હાથે બાળી નાખ્યાં."[૧] વૈદનો ધંધો કરનારા, એટલે કે દવાઓથી બીમારીનો ઇલાજ કરનારા માટે મોતની સજા હતી. રોગ મટાડવા માટે ખ્રિસ્તી પાદરીઓ અને સન્તોના દોરાધાગા અને તેમની પ્રાર્થનાઓ પૂરતી છે એવો હુકમ કરવામાં આવ્યો. "બાપ્ટિઝમ પ્રસંગે પાણીમાં ત્રણ વાર ડૂબકી મારવી; મધ અને દૂધ મેળવી ચાટી લેવું, કપડાં કે જોડા પહેરતી વખતે માથે ક્રોસનું નિશાન કરવું અને મરિયમ તથા સંતોની મૂર્તિઓ આગળ ધૂપદીપ કરવાં", એ ખ્રિસ્તી પાદરીઓ મુક્તિને માટે સદાચાર કરતાં ક્યાંય વધારે મહત્ત્વની બાબતો માનવામાં આવતી. જે માણસ એમ માનવાનો ઇનકાર કરતો કે હજરત ઈશુના જન્મથી સેંકડો વરસ પહેલાં ફિરઓન (એટલે મિસરનો ફેરો) જે રથમાં બેસી ને ગયો હતો તે રથનાં પૈડાંનો લાલ સમુદ્રની રેતીમાં પડેલો ચીલો હજી સુધી કાયમ

---

૧. A History of the Intellectual Development of Europe, by Draper, Vol. I, P. 312.

છે અને સમુદ્રનાં મોજાં કે પવનની લહેરો તેને ભૂંસી શકી નથી, તેને અધર્મી ઠરાવી મારી નાંખવામાં આવેલ હતો.

આ બધી વાતો પરથી જણાય છે કે સીરિયાના લોકો જેઓ સેંકડો વરસ પહેલાં યુનાની જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને બૌદ્ધ દર્શનનો આનંદ માણી ચૂક્યા હતા, તેમને છઠ્ઠી સદીના અંતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મને નામે કેવા કેવા જુલમો અને આફતોનો સામનો કરવો પડતો હતો. આ બધી પરિસ્થિતિ બાળપણમાં જ મહંમદ સાહેબની નજર સામે આવી. કેટલીએક વાર ઘણા મોટા મોટા ખ્રિસ્તીઓ સાથે તેમને વાતચીત થઈ. તે ખ્રિસ્તીઓમાં એક ખ્રિસ્તી મહંત નસ્તૂરનો ખાસ ઉલ્લેખ આવે છે. પહેલી જ વારની સીરિયાની મુસાફરીમાં એક ભલા ખ્રિસ્તી સાધુ બુહેરાનું નામ પણ આવે છે. તેના પર બાળક મહંમદના સવાલો, તેનું ઊંડું સંશોધન, તેનું વિશાળ હૃદય, તેની સમજણ અને તેની ઊંડી દૃષ્ટિ એ બધાની બહુ ભારે છાપ પડી.

મહંમદ સાહેબના જીવનનાં પહેલાં પચીસ વરસ પોતાના કાકા અબુ તાલિબ સાથે વેપાર કરવામાં અને એ જ જાતના અનુભવ મેળવવામાં વીત્યાં. એ દિવસોમાં મહંમદ સાહેબે વેપારમાં એટલી નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી લીધી અને પોતાની પ્રામાણિકતા તથા ઇમાનદારી માટે તેઓ ચારે તરફ એટલા પ્રખ્યાત થઈ ગયા કે મક્કાના બીજા ઘણા વેપારી તેમને પોતાના આડતિયા બનાવીને તેમની મારફત વેપાર કરવા લાગ્યા.

૭

વિવાહ

આના થોડા સમય પહેલાં શહેરનો એક મોટો અને પૈસાદાર વેપારી મરણ પામ્યો. તેની વિધવા ખદીજાને પોતાના કામકાજને માટે એક હોશિયાર અને ઇમાનદાર આડતિયાની જરૂર પડી. અબુ તાલિબે પોતાના ભત્રીજા માટે ખદીજાને સિફારસ કરી. ખદીજાએ તેમની વાત માન્ય રાખી. હવે ખદીજાના આડતિયા તરીકે મહંમદ સાહેબ કેટલોક વખત સીરિયા, દમાસ્કસ અને બીજા દેશો સાથે વેપાર કરતા રહ્યા. મહંમદ સાહેબની મહેનત અને ઇમાનદારીથી ખદીજાને બહુ લાભ થયો. છેવટે એક વાર તેઓ સીરિયાથી મક્કા પાછા આવ્યા ત્યારે વિધવા ખદીજાએ તેમની સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરી. મહંમદ સાહેબ સંમત થયા. મહંમદ સાહેબનું આ પહેલું લગ્ન હતું. બંનેની ઉંમરમાં ઘણો ફરક હતો. મહંમદ સાહેબની ઉંમર આ વખતે પચ્ચીસ વરસની અને ખદીજાની ચાલીસ વરસની હતી. છતાં આ લગ્ન જિન્દગીભર બંનેને માટે બહુ કલ્યાણકારી નીવડ્યું અને છેવટ સુધી બંનેમાં ખૂબ પ્રેમ રહ્યો. આમ મહંમદ સાહેબનો ઘરસંસાર શરૂ થયો.

અલ-અમીન

તે જમાનાનાં તમામ વર્ણનો પરથી મહંમદ સાહેબની ૨૫ વરસની ઉમર સુધીના સમયની તેમની ઇમાનદારી અને સદાચારની પૂરતી સાબિતી મળે છે. જે વખતે તેમની ઉમરના લોકો, મક્કાના રિવાજ પ્રમાણે, કાવ્યો રચવામાં અને રખડતા ફરવામાં પોતાનો વખત ખોતા હતા ત્યારે મહંમદ સાહેબ, તેમને જ્યારે પણ પોતાના કામમાંથી ફુરસદ મળતી ત્યારે, એકાંતમાં કાંઈ ને કાંઈ ચિંતન કરતા જણાતા હતા. મળવા કરવામાં સૌની સાથે તેમની રીતભાત ઘણી મધુર અને શરમાળ ગણાય એવી હતી. તેમની રહેણીકરણી બહુ સાદી, તેમનું મન તેમના કાબૂમાં, તેમની તંદુરસ્તી સારી, દિલ નરમ અને ચહેરો ચમકતો હતો. લોકો તેમને જોઈને જ તેમના તરફ ખેંચાતા.

પોતાની પ્રામાણિકતા અને ઇમાનદારી માટે તેઓ જુવાનીમાં જ એટલા પ્રખ્યાત થઈ ગયા કે આખાયે મક્કાના લોકો તેમને 'અલ-અમીન', એટલે કે શ્રદ્ધેય અથવા વિશ્વાસપાત્ર, કહીને બોલાવતા, અને જીવનના અંત સુધી તેમને એ જ નામથી બોલાવવાનું ચાલુ રહ્યું.

મક્કાની રાજસત્તાનો અને મક્કાના ઝઘડાઓનો નિકાલ કરવાનો હક તે સમયે કુરેશીઓના સરદારને હતો. પરંતુ રોજ રોજ બહારથી આવનારા યાત્રાળુઓ અને બીજા લોકોના જાનમાલના રક્ષણને માટે કશો બંદોબસ્ત નહોતો. મક્કાની આસપાસ અને ખુદ મક્કામાં ઘણી વાર એ લોકોની માલમતા અને કયારેક તેમનાં બાળકો સુધ્ધાં લૂંટી લેવામાં આવતાં, અને કોઈ કોરટ-કચેરી નહોતી જ્યાં જઈ ને તેઓ દાદફરિયાદ કરી શકે. મહંમદ સાહેબના સમયથી ઘણી સદીઓ પહેલાં ફઝલ, ફઝાલ, મુફઝઝલ અને ફુઝેલ નામના ચાર બહાદુર અને દયાળુ નૌજવાનોએ મક્કામાં આ પવિત્ર કામ પોતાના હાથમાં લીધું હતું. પરંતુ તેમના પછી આવો કશો બંદોબસ્ત ન રહ્યો. પોતાના લગ્ન પછી મહંમદ સાહેબે સર્વ કુળોના મુખ્ય મુખ્ય માણસોને

એકઠા કર્યા. તેમણે એક દળ બનાવ્યુ. તેનું કામ મક્કામાં અને તેની આસપાસ પરદેશીઓના જાનમાલની રક્ષા કરવાનું હતું. એ દળના દરેક માણસને એવા સોગંદ લેવા પડતા કે તે દરેક પરદેશીનું રક્ષણ કરશે અને તેના પર કોઈને જુલમ નહીં કરવા દે. જૂના વખતમાં થઈ ગયેલા પેલા ચાર વીરોની યાદગીરીમાં આ દળનું નામ 'હિલ ફુલ ફુઝૂલ' રાખવામાં આવ્યું. આ દળ ઓછામાં ઓછાં ૬૦ વરસ સુધી કામ કરતું રહ્યું.

તે સમયે અરબસ્તાનમાં ગુલામોને વેચવાનો સર્વસામાન્ય રિવાજ હતો. કેટલાક લોકો સીરિયાની દક્ષિણમાંથી કોઈ ખ્રિસ્તી કબીલાના ઝેદ નામના એક છોકરાને ક્યાંકથી પકડી લાવ્યા. ઝેદ મક્કાના બજારમાં વેચાયો. ખદીજાના એક સગાએ તેને ખરીદીને ખદીજાને આપી દીધો. ખદીજાએ તેને મહંમદ સાહેબને આપી દીધો. મહંમદ સાહેબે ઝેદને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરીને તેને બહુ પ્રેમપૂર્વક પોતા પાસે રાખી લીધો. થોડા દિવસ પછી ઝેદનો બાપ હારીસ કાંઈક પત્તો મેળવીને મક્કા આવી પહોંચ્યો. તેનો ઇરાદો ઝેદને પોતાની સાથે ઘેર લઈ જવાનો હતો. પરંતુ ઝેદ મહંમદ સાહેબના વર્તનથી એટલો ખુશ હતો કે તેણે બાપની સાથે જવા ના પાડી.

મહંમદ સાહેબની ઉંમર લગભગ ૩૦ વરસની હતી ત્યારે મક્કામાં એક બહુ ભયાનક અને ભેદભરી વાતની ખબર પડી. કૉન્સ્ટાન્ટિનોપલના સમ્રાટે બહુ ખરચ કરીને ઉસ્માન નામના એક ખ્રિસ્તી આરબની મારફતે મક્કા અને હેજાઝ પર કબજો કરી લેવાનો વિચાર કર્યો. આ વાતની ખબર પડતાં જ મહંમદ સાહેબે મક્કાવાસીઓને અને ખુદ ઉસ્માનને તેમનાં ટેક, દેશભક્તિ અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમને નામે અપીલ કરી અને મહંમદ સાહેબની જ કોશિશથી રોમના સમ્રાટની એ બાજી ઊંધી વળી.

એક ગુફામાં વીતતો હતો. અને ઇશ્વરની શોધમાં બેચેન બનેલા મહંમદ સાહેબને માટે ધીમે ધીમે બારેય મહિના રમજાન મહિના જ બની ગયા. આ ગુફામાં મહંમદ સાહેબે લાંબા લાંબા ઉપવાસ કર્યા, જાગરણ કર્યાં, પ્રાર્થનાઓ કરી અને તે જ ગુફામાં પોતાના પરવરદિગાર આગળ તેઓ વારંવાર ધરાઈ ધરાઈ ને રડયા.

એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે, "હીરા જેમ ધરતીના પેટમાં, અંધકારમાં જ મળી આવે છે તેમ જ સત્ય ઊંડા ચિંતનથી આત્માના ઊંડાણમાંથી જ મળી શકે છે."

આમ વરસોનાં ચિંતન અને સંશોધનથી મહંમદ સાહેબના દિલમાં એક સત્ય દૃઢ થતું જતું હતું કે ઇશ્વર એક છે, તે જ આપણો સૌનો માલિક છે, સર્વ માણસો ભાઈ એ છે, એક ઇશ્વર સિવાય બીજાં કોઈ દેવદેવીઓમાં મન પરોવવું એ પાપ છે, સૌએ બૂરાં કર્મોથી બચવું જોઈ એ અને સત્કર્મો તરફ વળવું જોઈ એ, તથા સૌને પોતપોતાનાં સારાંમાઠાં કર્મોનું ફળ ભોગવવું પડશે. આ જ તેમને બધા ધર્મોનો અસલ સાર જણાયો અને આ અસલ ધર્મને ભૂલવામાં જ તેમને અરબસ્તાન અને બાકીની દુનિયાની બધી મુસીબતોનું મૂળ જણાવા લાગ્યું.

"મહંમદ સાહેબને ઘણા વખતથી જણાવા માંડ્યું હતું કે અરબસ્તાનના સેંકડો કબીલા અને ધર્મોના લોકો પોતપોતાના કબીલા અને ધર્મોનાં અલગ અલગ દેવદેવીઓને પૂજતા, એ જ તેમનામાં કુસંપ અને ઝઘડા વધી પડવાનું ખાસ કારણ હતું. આથી, જેમ મહંમદ સાહેબથી ઘણા સમય પહેલાં યહૂદી મહાપુરુષોએ કર્યું હતું તે જ પ્રમાણે મહંમદ સાહેબે પણ સૌથી મહાન અને સૌના માલિક એક પરમાત્માની પૂજા મારફતે તે સર્વે જાતિઓને સંપૂર્ણપણે ભેળવી દઈને એક કોમ બનાવી દેવાનો ઇરાદો કર્યો. પરમાત્માના એકત્વની મારફતે અને એ જ એકત્વને આધારે મહંમદ સાહેબે પોતાના લોકોમાં ઐક્ય સ્થાપવાનો અને તેમને એક કોમ બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો."[૧]

---

૧. 'Islam, Her Moral and Spiritual Value', by Major Arthur Glyn Leonard, Pp. 25-26.

૧૦

ઈશ્વરનો અવાજ

પણ આવા ગંભીર અને એક ઈશ્વર પર જ વિશ્વાસ રાખનાર આત્માને જ્યાં સુધી તેના અંતરમાંથી અવાજ આવતો ન જણાય, જેની આગળ રોઈ રોઈને તેણે રાત્રીઓ વિતાવી હતી તે પ્રભુ પોતે તેને સાંત્વન ન આપે ત્યાં સુધી તેને શાંતિ મળી શકે નહીં. માણસની અક્કલ પર જ ભરોસો ન રાખી શકાય. માણસ એટલો લાચાર અને નિર્બળ છે કે પરમાત્માની મદદ વગર તે કરી પણ શું શકે? વળી સાચા શોધકોએ પહેલાં પણ અંતરનો અવાજ અને આકાશવાણી સાંભળ્યાં હતાં! મહંમદ સાહેબની બેચેનીનું આ જ કારણ હતું. આ જ એમના એકાન્ત, લાંબા ઉપવાસો અને પ્રાર્થનાઓનો ઉદ્દેશ હતો.

આખરે મહંમદ સાહેબની ઉંમર ચાલીસ વરસની થઈ ત્યારે રમજાન માસની જ એક રાતે હિરા પર્વતની ગુફામાં બેઠા હતા ત્યારે તેમને એક અવાજ સંભળાતો લાગ્યો, — "જા ઊઠ, અને તારા પ્રભુનો સંદેશો દુનિયાને પહોંચાડ." આટલાથી મહંમદ સાહેબને સંતોષ ન થયો. વળી પાછા એક રાતે જ્યારે તેઓ એકાન્તમાં ચિંતનમાં ડૂબેલા હતા ત્યારે કોઈએ મોટેથી કહ્યું, "જાહેર કર!" મહંમદ સાહેબ ચોંક્યા. ફરી વાર અવાજ સંભળાયો, "જાહેર કર!" વળી ત્રીજી વાર અવાજ સંભળાયો, "જાહેર કર!" મહંમદ સાહેબે ગભરાઈને પૂછ્યું, "શું જાહેર કરું!" ઉત્તર મળ્યો: —

"જાહેર કર તે તારા પ્રભુને નામે જેણે આ જગત સરજ્યું છે.

"જેણે પ્રેમથી[1] પ્રેમનું પૂતળું – આદમી બનાવ્યો, જાહેર કર! તારો પ્રભુ ઘણો જ દયાળુ છે, તેણે માણસને કલમ મારફતે જ્ઞાન આપ્યું અને માણસ જે વસ્તુઓ નહોતો જાણતો તે બધી તેને શીખવી."[2]

---

૧. 'અલક' શબ્દનો અર્થ અરબીમાં 'પ્રેમ' અને 'લોહીનો છાંટો' બંને થાય છે. અહીં બંને અર્થ બંધ બેસે છે

૨. કુરાન, ૯૬, ૧–૫

કુરાનની આ તે પાંચ આયતો છે, જેની વહી મહંમદ સાહેબ પર સૌથી પહેલાં આવી હતી. આ જ તેમના પેગંબર (ઈશ્વરનો પેગામ એટલે સંદેશો લાવનાર) થવાની શરૂઆત હતી.

અંતરનો અવાજ, વહી, રિવિલેશન (સાક્ષાત્કાર), આકાશવાણી કે ઈશ્વરનો સંદેશો એ શી વસ્તુઓ છે? સત્યનો કોઈ એવો ભંડાર છે કે નહીં, જેનું પ્રતિબિંબ કોઈ ખાસ રૂપે માણસના હૃદયમાં — જ્યારે હૃદય સાફ થતાં થતાં તદ્દન નિર્મળ થઈ ગયું હોય ત્યારે — પડી શકે? આત્માની કોઈ એવી અવસ્થા હોઈ શકે કે નહીં જેમાં થોડા વખત માટે અજ્ઞાતમાંથી એટલે કોઈ ન સમજાય એવી જગ્યાએથી જ્ઞાનનો દરવાજો ઊઘડી જતો હોય? આ બધા પ્રશ્નો એવા છે, જેમાં વધારે ઊંડા ઊતરવાનો અત્યારે અમારો ઉદ્દેશ નથી. પરંતુ એટલી વાત તો નિઃશંક છે કે મહંમદ સાહેબનો વહીનો દાવો એ દુનિયાના ધર્મોના ઇતિહાસમાં કોઈ અનોખી વસ્તુ નહોતી. દુનિયાના ઘણાખરા ધર્મસંસ્થાપકો, હજરતો ઋષિઓ, મહાત્માઓ, પીરો, પેગંબરો અને સિદ્ધોએ કોઈ ને કોઈ રૂપમાં ઈશ્વરી અવાજ સાંભળ્યો હોવાનો દાવો કર્યો છે, અને વેદ, તોરત-ઇંજીલ (બાઇબલ) — ના માનનારા કરોડો લોકો પોતપોતાનાં ધર્મપુસ્તકોને ઈશ્વરપ્રણીત એટલે ઈશ્વરનાં કહેલાં માને છે. વળી એ વાત પણ નિઃસંદેહ છે કે શોધક અને બેચેન બનેલા મહંમદ સાહેબને બરાબર એ જ રીતે અને એવી જ પરિસ્થિતિમાં પોતાના અંતરમાંથી કે પોતાના પરમાત્મા પાસેથી પ્રકાશ મળ્યો, જે રીતે અને જે પરિસ્થિતિમાં દુનિયાના કોઈ પણ મોટામાં મોટા પેગંબર, દ્રષ્ટા કે ધર્મસંસ્થાપકોને ક્યારેય મળ્યો હતો. આ જ પ્રકાશમાં મહંમદ સાહેબને પોતાના દેશ, પોતાની કોમ અને આખી માણસ જાતના ભલાનો રસ્તો જણાયો અને એ જ વસ્તુએ તેમને પોતાનું મિશન ફેલાવવા અને તેને માટે હરેક પ્રકારની મુસીબતો સહન કરવા તૈયાર કર્યા.

"ખરેખર કદી કોઈ માણસ મૃત્યુની પેઠે અટળપણે સાચો લગનીવાળો થયો હોય તો તે આરબભૂમિનો આ વફાદાર બેટો હતો. કદી કોઈ માણસે પોતાનું હૃદય અને પોતાનો આત્મા દુનિયાના

સર્જનહાર આગળ ખુલ્લાં કરી દીધાં હોય તો તે આ વેપારી મહંમદે કરી દીધાં હતાં. ખરેખર, દુઃખમાં ડૂબેલ અને તે દુઃખ ચુપચાપ સહન કરતા કોઈ આત્માને કદી પણ આપણા સર્જનહાર પ્રભુનાં દર્શન થયાં હોય તો તે હાજરા હાસીના આ સંતાનને થયાં હતાં."[1]

એક અનોખા પ્રભાવ અને આવેશમાં મહંમદ સાહેબે ઉપરની પાંચે આયતો (કુરાનનાં વાક્યો) સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહી દીધી. તો પણ તેમને પોતાની સૂધબૂધ પર વિશ્વાસ ન આવ્યો. તેઓ સ્વભાવે બહુ સંકોચશીલ હતા એટલું જ નહીં, કહે છે કે 'સ્ત્રીઓ કરતાં પણ વધારે શરમાળ' હતા. ખદીજા પ્રત્યે તેમને ઊંડો પ્રેમ હતો અને ખદીજાને પણ તેમના પ્રત્યે તેવો જ પ્રેમ હતો. ખદીજાની સમજબૂજ અને સચ્ચાઈ પર પણ તેમને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો. ખદીજાની ઉંમર હવે લગભગ ૫૫ વરસની હતી. મહંમદ સાહેબ ગભરાયેલા ગભરાયેલા ખદીજા પાસે પહોંચ્યા અને બધી વાત કહી સંભળાવીને બોલ્યા, — "ખદીજા, મને શું થઈ ગયું? હું ગાંડો તો નથી થઈ ગયો?" ખદીજાએ જવાબ આપ્યો, — "કાસમના[2] બાપ, ડરશો નહીં. તમે ઘણી ખુશ થવા જેવી ખબર લાવ્યા છો. હું અત્યારથી તમને આપણી કોમના પેગંબર સમજીશ. રાજી થાઓ. અલ્લા કદી તમારી લાજ જવા નહીં દે. શું તમે હમેશાં પોતાના સગાઓ પ્રત્યે પ્રેમભરી વર્તણૂક અને પાડોશીઓ પર મહેરબાની નથી રાખી? ગરીબોને દાન, મહેમાનોનો આદરસત્કાર. અને હમેશાં પોતાના વચનનું પાલન અને સત્યનો પક્ષ નથી કર્યો?"

વરકા નામનો ખદીજાનો એક સગો યહૂદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મ-પુસ્તકોનો પ્રખ્યાત વિદ્વાન હતો. તે બહુ વૃદ્ધ અને અંધ હતો. આજુબાજુના લોકો તેના તરફ આદરની દૃષ્ટિએ જોતા હતા. ખદીજા તરત વરકા પાસે ગઈ અને તેને બધી વાત કહી સંભળાવી. વરકાએ ધ્યાનપૂર્વક બધું સાંભળીને કહ્યું કે, "ધર્મગ્રંથોમાં આવા જ એક સમયે

૧ "Islam. Her Moral and Spiritual Value", by Major A. G. Leonard Pp. 69-70.

૨. મહંમદ સાહેબનો એક પુત્ર જે બાળપણમાં જ મૃત્યુ પામ્યો હતો

આવા પેગંબરને મોકલવા વિષેનો ઉલ્લેખ છે. ખરેખર જે દૂત હજરત મૂસા પાસે આવ્યો હતો તે જ મહંમદ પાસે પણ આવ્યો છે. મહંમદને કહો કે ગભરાય નહીં અને હિંમતપર્વક પોતાનું મિશન પુરૂં કરે."

વિદ્વાન વરકાએ દિલાસો આપ્યો તેની મહંમદ સાહેબ પર ઘણી અસર થઈ. છતાં તેઓ મેલાંઘેલાં કપડાં પહેરીને, ઊંડું ચિંતન કરતા એક ચાદર વીંટીને પડી રહેતા. છ મહિનાની બારે એચેની પછી એક દિવસ ફરીથી અવાજ સંભળાયો:—

એ ચાદરમાં વીંટાયેલા,
ઊઠ અને લોકોને ચેતાવ,
અને તારા પ્રભુના મહિમાનું વર્ણન કર,
અને તારાં વસ્ત્ર સાફ કર,
અને અસ્વચ્છતાથી દૂર રહે.
અને બીજાઓની સેવા કરી હોય તો તેનો ઉપકાર ગણાવીશ નહીં.
અને તારા પ્રભુને ખાતર ધીરજથી કામ લે.[1]

1. કુરાન, ૭૪, ૧–૭.

૧૧

મિશનની શરૂઆત

આ ઘડીથી જ મહંમદ સાહેબને પોતાના મિશનને માટે પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા બેઠી. તેમની બાકીની ઉંમર પોતાના જીવનની આ જ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાના પ્રયત્નમાં વીતી. હવે તેમણે દુનિયાનાં બીજાં બધાં કામોથી અસંગ થઈને મક્કાના લોકોને પોતાના ઇશ્વરનો સંદેશો સંભળાવવાનું શરૂ કર્યું.

ટૂંકામાં, સૌ દેવદેવીઓની અને મૂર્તિઓની પૂજા છોડી દઈને એક ઇશ્વરની પૂજા કરવી, ઊંચનીચના અને કુળોના ભેદ તોડીને સૌ માણસોને ભાઈ ભાઈ સમજવા, જુગાર, દારૂ, ચોરી, વ્યભિચાર અને છોકરીઓની હત્યા જેવાં બૂરાં કૃત્યોથી બચવું અને સત્કર્મોમાં લાગી જવું — એ જ હવે પછીના મહંમદ સાહેબના ઉપદેશોનો સાર હતો.

આરબોની તે દિવસોની સ્થિતિ અને મહંમદ સાહેબના ઉપદેશોનું સુંદર ચિત્ર છે. જાફરે સમ્રાટને કહ્યું :—

" હે રાજા, અમે લોકો જંગલીપણામાં અને અણસમજમાં ડૂબેલા હતા. અમે મૂર્તિઓની પૂજા કરતા હતા, અશુદ્ધ જીવન ગાળતા હતા, મુડદાલ માંસ ખાતા હતા, અને મોઢામાંથી ગંદા શબ્દો કાઢતા હતા. મનુષ્યમાં જેટલી સારી વસ્તુઓ હોવી જોઈએ તે બધીથી અમે વિમુખ થઈ ગયા હતા. પાડોશીઓ અને પરદેશીઓ બંને પ્રત્યે અમારી ફરજો બજાવવામાં અમે બેપરવા હતા. અમે એક જ કાયદો જાણતા હતા — 'બળિયાના બે ભાગ.' એ સ્થિતિમાં ઈશ્વરે અમારામાં જ એક એવો માણસ ઊભો કર્યો જેનાં ખાનદાન, ઈમાનદારી, સચ્ચાઈ અને પવિત્ર જીવનને અમે પહેલેથી જ જાણતા હતા. તેણે અમને કહ્યુ કે અલ્લા એક છે, અને ઉપદેશ આપ્યો કે અલ્લા સાથે કોઈ બીજાને ભેળવો નહીં. તેણે અમને બીજા દેવો અને મૂર્તિઓની પૂજા કરવાની મના કરી; અને સત્ય બોલવું, કોઈની અનામત ખાઈ ન જવી, બીજાઓ પર દયા કરવી અને પાડોશીઓના હકોનો ખ્યાલ રાખવો—એને અમારો ધર્મ ઠરાવ્યો. તેણે અમને કહ્યું કે કોઈની પણ માબહેન વિષે ગંદી ભાષા ન વાપરો, અને નબાપા કે કોઈ અનાથનો માલ ખયાવી ન પાડો. તેણે અમને હુકમ કર્યો કે પાપોથી દૂર ભાગો અને બૂરાઈથી બચતા રહો, નમાજ પઢો, દાન આપો, અને ઉપવાસ કરો. અમે તેની વાત માની છે અને કેવળ એક નિરાકાર ઈશ્વરની પૂજા તથા ઈશ્વર સાથે બીજા કોઈને સામેલ ન કરવાની બાબતમાં તેના કહેવા પ્રમાણે અમે અમલ કરવો શરૂ કર્યો. એટલા જ માટે અમારી કોમવાળા અમારી વિરુદ્ધ ખડા થયા. એક નિરાકારની પૂજા છોડીને અમે લાકડાની, પથ્થરની અને બીજી વસ્તુઓની મૂર્તિઓને ફરી પાછા પૂજવા માંડીએ તેને માટે તેમણે અમને દુ:ખ દીધાં. તેમણે અમને બહુ હેરાન કર્યા અને અમારું ઘણું નુકસાન કર્યું. જ્યારે અમે જોયું કે અમે તેમની સાથે સહીસલામત રહી શકીએ તેમ નથી ત્યારે અમે આપના દેશમાં આશરો શોધ્યો. અમને વિશ્વાસ છે કે આપ અમને એમના જુલમોથી બચાવશો."[૧]

મક્કાથી આવેલા કુરેશીઓના માણસોએ નજાશી આગળ રાવ ખાધી કે મુસલમાનો હજરત ઈશુને ખુદાનો પુત્ર નથી માનતા. બાદશાહે જાફરને પૂછ્યું. તેણે કુરાનની જે આયતોમાં ઈશુને પેગંબર

૧ The Spirit of Islam, by Syed Amir Ali, Pp. 10?

માનવામાં આવ્યા છે તે સંભળાવી. કટ્ટર ખ્રિસ્તીઓની પેઠે નજ્જાશી પોતે કોઈને 'ખુદાનો પુત્ર' માનતો નહોતો. તેના પર ખ્રિસ્તી સુધારકો — એરિયસ અને નેસ્તોરિયસના સ્વતંત્ર વિચારોની અસર પડેલી હતી. આ બધી વસ્તુઓની નજ્જાશી પર એટલી સારી અસર થઈ કે તેણે મુસલમાનોને કુરેશીઓને હવાલે કરવાને બદલે પોતાને ત્યાં રાખી લીધા અને કુરેશીઓના માણસોને તેમના કીમતી નજરાણા સહિત અરબસ્તાન પાછા મોકલ્યા.

મહંમદ સાહેબે આ ખ્રિસ્તી બાદશાહનો ઉપકાર હમેશાં યાદ રાખ્યો. ઘણા સમય પછી જ્યારે તેના મૃત્યુની ખબર તેમને પહોંચી ત્યારે તેમણે તેના આત્માના કલ્યાણ માટે, પોતે મુસલમાનો માટે નમાજ પઢતા અને પ્રાર્થના કરતા તે જ પ્રમાણે નમાજ પઢી અને પ્રાર્થના કરી. પરંતુ કુરેશીઓની દુશ્મનાવટ આથી વધારે ભભૂકી ઊઠી.

જ્યારે બીજો કોઈ ઇલાજ ન ચાલ્યો ત્યારે કુરેશીઓએ લાલચ આપીને કામ લેવા વિચાર કર્યો. કુરેશીઓના કેટલાક આગેવાનો મહંમદ સાહેબ પાસે આવ્યા. તેમણે મહંમદ પર 'દેશમાં ઝઘડો ઊભો કરવાનો' 'ઘરોમાં કુસંપ કરાવવાનો' 'બાપદાદાના ધર્મને વખોડવાનો' અને 'પોતાનાં દેવદેવીઓની નિંદા કરવાનો' આરોપ મૂક્યો. મહંમદ સાહેબ પોતે કુરેશી હતા. પરંતુ તેઓ આ બધા કબીલા કબીલા વચ્ચેના ભેદોનો જ નાશ કરવા માગતા હતા. ઇસ્લામના ઝંડા નીચે આવતાં જ કુરેશી અને બિનકુરેશી, આરબ અને હબશી, ગુલામ અને માલિક સૌ સરખા થઈ જતા, અને સૌની સાથે એક જ પ્રકારનો વર્તાવ થવા લાગતો. અભિમાની કુરેશીઓ એ કેમ સહન કરી શકે? તેમણે મહંમદ સાહેબને કહ્યું કે, "અમે બધા અમારા પર કર નાખીને તમને કબીલાના સૌથી માલદાર આદમી બનાવી દઈશું." "અમે તમને અમારા સરદાર માનીશું, અને તમને પૂછ્યા વગર કદી કોઈ કામ નહીં કરીએ. તમે કેવળ તમારા આ નવા ધર્મનો ઉપદેશ આપવો બંધ કરો." મહંમદ સાહેબ પર એની કશી અસર ન થઈ. તેમણે જવાબ આપ્યો:—

"હું પણ તમારી પેઠે કેવળ એક માણસ છું. પણ મને ઈશ્વરની વાણી સંભળાઈ છે કે, આપણા સૌનો ઈશ્વર એક જ છે, એટલે તેના તરફ જ જુઓ અને તેની પાસે જ માફી માગો. તેમને માટે અફસોસ છે કે જેઓ ઈશ્વર સાથે બીજાઓને સામેલ કરે છે, જેઓ ગરીબો અને દુખીઓને દાન નથી કરતા, જેઓ મૃત્યુ પછીના જીવનમાં (આત્માની અમરતામાં) તથા સૌને પોતપોતાનાં કૃત્યોનો બદલો ભોગવવો પડે છે એ વાતમાં વિશ્વાસ નથી રાખતા. પરંતુ જેઓ શ્રદ્ધાળુ છે અને સત્કર્મો કરે છે તેમને માટે સુખ જ સુખ છે."૧

એ લોકો પાછા ફરીથી મહંમદ સાહેબને મળ્યા અને એ જ જાતની લાલચ આપી. મહંમદ સાહેબે એટલો જ સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો :—

"મારે નથી જોઈતા પૈસા કે નથી જોઈતું રાજ. હું તમને કેવળ મારા ઈશ્વરનો સંદેશો સંભળાવવા માગું છું જો તમે મારી વાત માની લેશો તો આ લોકમાં અને પર લોકમાં બંનેમાં તમારુ ભલું થશે નહીં માનો તો હું ધીરજ રાખીશ અને અલ્લા સૌનો ફેસલો કરશે."૨

લોકોએ મહંમદ સાહેબને કહ્યું કે, "તમે પેગંબર હો તો કંઈ ચમત્કાર બતાવો." મહંમદ સાહેબે જવાબ આપ્યો :

"અલ્લાના ગુણ ગાઓ. હું ખુદાના મોકલેલા એક માનવી સિવાય બીજું કશું જ નથી"૩

"મારા પહેલાં પણ અલ્લાએ જેટલા રસૂલ (પેગંબર) મોકલ્યા હતા તે મારી તમારી પેઠે જ ખાતા પીતા અને શેરીઓમાં ફરતા હતા"૪

પોતાની આખી જિંદગીમાં મહંમદ સાહેબે કદી કશો ચમત્કાર, પરચો કે કરામત બતાવ્યાં નથી કે બતાવવાનો દાવો પણ કર્યો નથી. કુરાનમાં ઓછામાં ઓછા સત્તર વાર એવો ઉલ્લેખ આવે છે કે લોકોએ મહંમદ સાહેબને કોઈ ચમત્કાર બતાવવા કહ્યું અને દરેક વખતે તેમણે જવાબ આપ્યો કે, હું કશો ચમત્કાર બતાવી શકતો નથી. તેઓ હમેશાં પોતાને એક સામાન્ય માણસ કહેતા. તેમનો

૧ કુરાન, ૪૧, ૬–૮ ૨. કુરાન, ૩૮, ૬૬ ઇત્યાદિ ૩. કુરાન, ૧૭, ૯૩ ૪. કુરાન, ૨૫, ૨૦.

દાવો કેવળ એટલો જ હતો કે "ઈશ્વરે મારા હૃદયમાં સત્યનો પ્રકાશ કર્યો છે અને હું જે તમને કહું છું તે તેનો જ સંદેશો છે." પોતાના ઉપદેશોમાં તે દલીલોનો ઉપયોગ પણ કરતા.

"નથી મારી પાસે અલ્લાનો ખજાનો અને નથી મને ગેબનું જ્ઞાન કે નથી હું ફિરસ્તો. હું તો કેવળ અલ્લાએ જે વસ્તુ મારા દિલમાં ઠસાવી છે તે પ્રમાણે ચાલું છું "[1]

"મારો પોતાનો લાભ ગેરલાભ સુધ્ધાં મારા હાથમાં નથી અલ્લાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ થાય છે. જો મને ગેબનું જ્ઞાન હોત તો ખરેખર મને ઘણો ફાયદો થાત અને મને કોઈ પ્રકારનું નુકસાન ન થાત હું તો કેવળ, જેઓ મારી વાત માને તેમને બુરાઈથી ડરાવનારો અને ભલાઈની ખુશ-ખબર આપનારો છું."[2]

કુરેશીઓના સરદારોએ હવે બીજો કોઈ ઇલાજ ન જોયો એટલે મહંમદ સાહેબના કાકા અબુ તાલિબને કહ્યું કે, જો આપ આપના ભત્રીજાને આ કામ કરતો નહીં રોકો તો તેનો અને તેને સાથ આપનારાઓનો જીવ સલામત નહીં રહે.

વૃદ્ધ અબુ તાલિબે ભત્રીજાને બોલાવીને સમજાવ્યો કે આટલા બધા લોકોને પોતાના અને પોતાના કુટુંબના લોકોના દુશ્મન બનાવી રાખવા એ સારું નથી. મહંમદ સાહેબ સમજી ગયા કે હવે કાકાજી પણ મારે માથેથી પોતાનો હાથ ઉઠાવી લેવા માગે છે. તેમણે જવાબ આપ્યો :—

"જેના હાથમાં મારો જાન છે તે 'અલ્લાના કસમ લઉં છું કે, લોકો મારા જમણા હાથ પર સૂરજ અને ડાબા હાથ પર ચંદ્ર મૂકે તો પણ અલ્લાનો હુકમ છે ત્યાં સુધી હું મારા સંકલ્પમાંથી ચળીશ નહીં"

આમ કહીને મહંમદ સાહેબ રોવા લાગ્યા અને પછી ઊઠીને ચાલ્યા ગયા. અબુ તાલિબ મુસલમાન નહોતા થયા છતાં ભત્રીજાની હિંમત અને તેનાં આંસુ બંનેની તેમના પર ઊંડી અસર થઈ. તેમણે હાશિમ કુળના માણસોને એકઠા કરીને સમજાવ્યા કે, "આપણા

૧. કુરાન ૬, ૫૦. ૨. કુરાન ૭, ૧૮૮.

પર જે જાતની આફતો નોતરી તે પરથી સાબિત થાય છે કે અબુ તાલિબ કેટલા ઉચ્ચ સ્વભાવના, કેટલા વિશાળ હૃદયના, કેટલા બહાદુર અને સાચા પુરુષ હતા. આ વસ્તુ પરથી સાથે સાથે મહંમદ સાહેબના દિલની સચ્ચાઈની પણ પાકી ખબર પડે છે. કારણ કે કોઈ સ્વાર્થી દગાખોરને માટે અબુ તાલિબ કદી આવી આફતમાં ન પડત. અને અબુ તાલિબ પાસે મહંમદ સાહેબને પારખવાને માટે ઘણાં સાધન હતાં"૧

"ઇસ્લામના પેગંબરના મિશનમાં આસ્થા નહીં હોવા છતાં અબુ તાલિબે પેગંબરનું આમ રક્ષણ કર્યું તેમાં તેની બહાદુરી હેરત પમાડનારી છે. અને અબુ તાલિબ જેવા જબરદસ્ત અને સાચા માણસ પર મહંમદ સાહેબ આટલી ઊંડી છાપ પાડી શક્યા એ તેમની ઈમાનદારીની બહુ મોટી સાબિતી છે.૨

અબુ તાલિબના મૃત્યુને ત્રણ દિવસ પણ નહોતા થયા ત્યાં તો મહંમદ સાહેબની બીજી મોટી મદદગાર, તેમની પચીસ વરસની સાથી ખદીજા પણ ચાલી ગઈ. ખદીજાના મહંમદ સાહેબ પર ભારે ઉપકાર હતા. "પોતાની આ મહેરબાન પરણેતર સાથે તેમણે બહુ પ્રેમ–તથા શાન્તિ–ભર્યાં અને સારા દિવસો ગાળ્યા હતા. તેમને તેના પ્રત્યે બીજા કોઈ પ્રત્યે ન હોઈ શકે એવો સાચો પ્રેમ હતો."૩ મૃત્યુ સમયે ખદીજાની ઉંમર ૬૫ વરસની હતી. ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે, ખદીજાના જીવતાં સુધી મહંમદ સાહેબે પોતાના ઘરમાં કે પોતાના હૃદયમાં કોઈ બીજી સ્ત્રીને સ્થાન નથી આપ્યું. ખદીજાના મૃત્યુ પછી ઘણાં વરસો બાદ એક વાર તેના ઉપકારો યાદ કરતાં મહંમદ સાહેબે કહ્યું હતું :—

"અલ્લા જાણે છે કે તેના (ખદીજાના) કરતાં વધારે ભલી કે દયાળુ જીવનસંગિની કદી કોઈ થઈ નથી. હું ગરીબ હતો ત્યારે તેણે મને તવંગર બનાવ્યો, લોકો મને જૂઠો કહેતા ત્યારે તેણે મારા પર વિશ્વાસ આણ્યો, દુનિયા જ્યારે મારી વિરુદ્ધ હતી અને મને દુઃખ દેતી હતી ત્યારે તેણે મને નિષ્ઠાપૂર્વક સાથ આપ્યો."

---

૧. 'Life of Mohammet', by william Muir. ૨. Gillman.
૩. 'Heroes, Hero-worship and the Heroic in History', by Thomas Carlyle.

મહંમદ સાહેબને ખદીજાથી બે પુત્રો અને ચાર પુત્રીઓ થઈ હતી. બંને પુત્રો નાની ઉંમરમાં ખદીજાના જીવતાં જ ગુજરી ગયા હતા. પુત્રીઓ હયાત હતી.

આવે સમયે અબુ તાલિબ અને ખદીજા બંનેનું મરણ એ મહંમદ સાહેબ પર મોટી આફત હતી. અબુ તાલિબનું મરણ થતાં જ કુરેશીઓએ અને ખાસ કરીને બે કુરેશી સરદાર—અબુ સુફિયાન અને અબુ જહલે મહંમદ સાહેબને માટે મક્કામાં રહેવાનું ફરીથી મુશ્કેલ કરી મૂકયું. એક દિવસ મહંમદ સાહેબ ઉપદેશ આપવા શહેરમાં નીકળ્યા ત્યારે તેમના માથા પર મળ નાખવામાં આવ્યો. મહંમદ સાહેબ ઘેર ગયા. તેમની એક દીકરી, જેણે તેમનું માથું ધોયું, તે આ જોઈને રોઈ પડી. મહંમદ સાહેબે તેને શાંત પાડતાં કહ્યું—"બેટી, રડીશ નહીં. ખરેખર અલ્લા તારા બાપને મદદ કરશે."

મક્કામાં મહંમદ સાહેબનું કામ બહુ આગળ વધતું નહોતું. મક્કાથી ૬૦ માઈલ દૂર આવેલા તાયફ નામના શહેરમાં જઈને ઉપદેશ આપવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. પોતાના વફાદાર સાથી ઝેદને તેઓ પોતાની સાથે લઈ ગયા. તે સમયે તાયફ આરબ મૂર્તિપૂજાનો મોટો ગઢ હતો. ત્યાં 'લાત' દેવીનું એક બહુ મોટું મંદિર હતું અને તેની બહુ પૂજા થતી હતી.

થોડા દિવસની મુસાફરી કરીને મહંમદ સાહેબ અને ઝેદ તાયફ પહોંચ્યા. ત્યાંના મોટા મોટા લોકોને મળીને તેમને મહંમદ સાહેબે પોતાનો ધર્મ સમજાવ્યો. તેના મુખ્ય સિદ્ધાંત એ હતા કે એક નિરાકાર ઈશ્વર સિવાય બીજાં બધાં દેવદેવીઓની પૂજા છોડી દેવી અને સત્કર્મ કરવાં. કોઈ પર કશી અસર ન થઈ. પછી તેમણે શેરીઓમાં ઊભા રહીને ઉપદેશ આપવા માંડયો. તેઓ બોલવા માંડતા કે તરત લોકો તેમને ખરુંખોટું સંભળાવવા માંડતા અને શોર મચાવીને તેમનો અવાજ સંભળાતો બંધ કરી દેવામાં આવતો. ઘણી વાર તેમને પથ્થર મારી મારીને ઘાયલ કરી નાંખવામાં આવ્યા. તેઓ ત્યાં ઘણા દિવસ સુધી ઉપદેશ કરતા રહ્યા, પણ રોજ આ જ દશા થતી. છેવટે એક દિવસ લોકોએ તેમને જબરજસ્તીથી શહેર બહાર

જમીનમાં બેસ્યો અને બેગીને સાંભળવા લાગ્યો. મુસઅબે તેને ઇસ્લામના મૂળ સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા અને કુરાનના કેટલાક ભાગ વાંચી સંભળાવ્યા. ઉસૈદ પર બહુ બારે અસર થઈ. થોડી વાર પછી તેણે કહ્યું, — " હું આ ધર્મમાં કઈ રીતે દાખલ થઈ શકું ?" મુસઅબે જવાબ આપ્યો, — "નાહીને આવો અને કહો તથા માનો કે એક ખુદા સિવાય બીજો કોઈ ખુદા નથી અને મહંમદ તેના રસૂલ છે." ઉસૈદે એ પ્રમાણે કર્યું અને તે મુસલમાન થઈ ગયો.

આ જ પ્રકારની બીજી પણ ઘણી વાતો યસરબમાં મુસઅબે કરેલા ધર્મપ્રચાર વિષેની મળે છે. પરિણામે યસરબમાં મુસઅબનું કામ ધાર્યા કરતાં વધારે સફળ થયું. ઘેર ઘેર નવા ધર્મ વિષે ચર્ચા થવા લાગી. બીજે વરસે ઈ. સ. ૬૨૨માં મુસઅબ સાથે જેમણે ઇસ્લામ ધર્મ અપનાવ્યો હતો તેમાંના ૭૦ માણસો કાબાની યાત્રાના દિવસોમાં મક્કા આવ્યા. તેમનો ઇરાદો મહંમદ સાહેબને યસરબ તેડી જઈને મક્કાવાળાઓના જુલમમાંથી બચાવવાનો હતો. મહંમદ સાહેબના દિલમાં પણ મક્કા છોડીને યસરબમાં પોતાના નવા ધર્મનું કિસ્મત અજમાવવાનો વિચાર થયો જ હતો.

મધરાતે પેલી અકબાની ટેકરી પર જ વાતચીત થઈ. ગઈ સાલની પ્રતિજ્ઞામાં નીચેનો ભાગ ઉમેરવામાં આવ્યો :—

"અમે (યસરબમાં) પેગંબર અને તેમના સાથીઓનું અમારાં કુટુંબીઓની જેમ રક્ષણ કરીશું"

સૌએ સોગંદ લીધા. આને 'અકબાની બીજી પ્રતિજ્ઞા' કહે છે.

હવે મહંમદ સાહેબે પોતાના સાથીઓને લઈને યસરબમાં જઈ વસવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ પોતે શહેર છોડે તે પહેલાં પોતાના બધા સાથીઓને ત્યાં પહોંચાડી દેવા તેઓ ઇચ્છતા હતા. બે બે ચાર ચાર કરીને તેમના ઘણા સાથીઓ યસરબ જવા ઊપડી ગયા. મહંમદ સાહેબ, અબુ બક્ર અને તેમના ઘરનાં માણસો મક્કામાં બાકી રહ્યાં.

કુરેશીઓને આ વાતની ખબર પડી. તેમણે વિચાર કર્યો કે ક્યાંક એવું ન બને કે યસરબમાં ગયા પછી મહંમદનું બળ વધી

જાય અને પછી કોઈ વખતે અમને અને અમારા શહેરને મહંમદ વધારે નુકસાન કરે. કુરેશીઓની દુશ્મનાવટ વધારે ઊંડી ઊંડી. અબુ સુફિયાન મક્કાનો હાકેમ હતો. તેણે કુરેશીઓના સરદારોને એકઠા કરીને નક્કી કર્યું કે મહંમદને શહેરમાંથી જીવતો ન જવા દેવો. કોઈ એક જ માણસ મહંમદનું ખૂન કરે તો હાશિમ ખાનદાનના લોકો અથવા મહંમદના સાથી ખૂની ઉપર અને તેના કુળ પર તેનું વેર વાળે એવો ડર હતો. એટલે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે દરેક કુળનો એક એક માણસ જઈને પોતપોતાનું ખંજર એકી વખતે મહંમદના શરીરમાં ભોંકી દે.

રાત્રે આ બધા મહંમદ સાહેબના મકાન પાસે એકઠા થયા. એમણે મસલત કરી હતી કે બરાબર સવારે મહંમદ સાહેબ ઘરમાંથી બહાર નીકળે તેવો જ તેમના પર હુમલો કરવો.

દીવાલના એક બાકોરામાંથી તેમણે મહંમદ સાહેબને પથારી પર પડેલા જોઈ લીધા હતા. મહંમદ સાહેબને ખબર પડી ગઈ. તેમણે પોતાની જગ્યાએ પોતાને બદલે અલીને પથારી પર સુવાડી દીધો. તેના પર પોતાની લીલી ચાદર ઓઢાડી, અને પોતે રાતોરાત પાછલે રસ્તે ઘરમાંથી નીકળી ગયા.

મહંમદ સાહેબ સીધા અબુ બક્રને ઘેર ગયા. રાતોરાત બંને જણ મક્કાથી ચાલતા નીકળ્યા અને શહેરથી ત્રણ ચાર માઈલ દૂર એક પહાડી ગુફામાં જઈને સંતાઈ ગયા. ત્રણ દિવસ સુધી તેઓ એ જ ગુફામાં રહ્યા અને ચોથે દિવસે ઊંટોની વ્યવસ્થા કરીને યસરબ જવા રવાના થયા.

આ દરમિયાન કુરેશીઓએ જાહેર કર્યું હતું કે, જે કોઈ મહંમદને જીવતો કે મરેલો લાવીને હાજર કરશે તેને સો ઊંટ ઇનામ આપવામાં આવશે. ઘણા ઘોડેસવારો ચારે તરફ તેમની શોધમાં નીકળ્યા. પોતાનો પીછો પકડનારાઓથી અનેક ઠેકાણે માંડ માંડ બચતા મહંમદ સાહેબ રબીઉલ અવ્વલની આઠમીને સોમવારે—ઈ. સ. ૬૨૨ના સપ્ટેમ્બરની

૨૦મી તારીખે યસરબ પહોંચ્યા.[1] થોડા દિવસ પછી મહંમદ સાહેબ અને અબુ બક્રના ઘરનાં માણસો પણ આવીને તેમને મળ્યાં.

યસરબવાળાઓએ મહંમદ સાહેબનો ભારે સત્કાર કર્યો અને તેમના આવવાની ખુશાલીમાં પોતાના શહેરનું નામ 'યસરબ' બદલીને 'મદીનતુન્નબી' એટલે 'નબીનગર' રાખ્યું. આ ઉપરથી પાછળથી 'મદીના' નામ પડ્યું.

ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં આ જ તે હિજરત છે, જ્યાંથી મુસલમાનોનો હિજરી સન શરૂ થાય છે. હિજરતનો અર્થ (ધર્મ માટે) પોતાનું ઘર છોડીને બીજી જગ્યાએ જવું એવો થાય છે. તે દિવસથી મહંમદ સાહેબ અને ઇસ્લામ બંનેના જીવનમાં એક નવો દરવાજો ખૂલે છે.

એમ કહેવાય છે કે મહંમદ સાહેબ મદીના પહોંચ્યા તે પહેલાં મક્કાથી લગભગ દોઢસો મુસલમાન ત્યાં જઈ પહોંચ્યા હતા. કેટલાકને મક્કાવાસીઓએ પકડીને જબરજસ્તીથી અટકાવ્યા હતા. જેઓ મદીના ગયા તેમાંના કેટલાકને પોતાનો ધર્મ સાચવવા માટે ઘણું ખોવું પડ્યું હતું. તેઓમાં સુહેબ નામનો એક યુનાની હતો. સુહેબ પહેલાં ગુલામ હતો. તેના માલિકે તેને આઝાદ કરી દીધો હતો. આઝાદ થઈને સુહેબે મક્કામાં વેપાર શરૂ કર્યો. થોડા વખતમાં તે મક્કાના તવંગરમાં તવંગર લોકોમાંનો એક ગણાવા લાગ્યો. મુસલમાન થઈને તેણે જ્યારે મક્કાથી મદીના જવા વિચાર કર્યો ત્યારે મક્કાના લોકોએ તેને એ શરતે જ જવા દેવા કહ્યું કે તે પોતાની ધનદોલત અને જરજમીન મક્કામાં જ મૂકી જાય અને હમેશ માટે તેની આશા છોડી દે. સુહેબે એમ જ કર્યું. તેણે પોતાની બધી માલમતા છોડી પણ પોતાના પેગંબરનો સાથ ન છોડ્યો.

ઈ. સ. ૬૧૦થી ઈ. સ. ૬૨૨ સુધીનાં તેર વરસમાં જે દૃઢતા, વિશ્વાસ, ધીરજ, અને હિમ્મતથી તરેહ તરેહની મુસીબતો વેઠતાં વેઠતાં મહંમદ સાહેબે પોતે જેને પોતાના દેશ અને દુનિયા બંનેનાં દુઃખોનો

૧. શિબલી, પૃ. ૨૫૭.

એક જ ઇલાજ માનતા હતા તે સત્યનો પ્રચાર કરવાનું ચાલુ રાખ્યું, એ જગતના ઇતિહાસમાં એક અનોખી વસ્તુ હતી. આ તેર વરસોમાં માંડ ત્રણસો માણસોએ તેમનો ધર્મ સ્વીકાર્યો. તેમાંના ૧૦૧ ઇથિયોપિયા ચાલ્યા ગયા હતા અને બાકીના ઘણા હવે પોતાનાં ઘરબાર અને જરજમીન હમેશને માટે છોડીને પોતાના પેગંબર પાસે મદીના આવી ગયા હતા.

"જે રીતે અરબસ્તાનના પેગંબરે સતત ૧૩ વરસ સુધી દરેક દિશાએથી નિરાશા, ધમકીઓ, બેપરવાઈ અને તકલીફોનો સામનો કરતાં કરતાં પોતાનો વિશ્વાસ અટળ રાખ્યો, લોકોને બૂરાં કાર્યો માટે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને એક ઈશ્વરને માનવાનો ઇનકાર કરનારા પોતાના શહેરવાળાઓને ઈશ્વરના કોપનો ડર બતાવ્યો— તે બધી પ્રવૃત્તિનો બીજો નમૂનો જગતના ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠોમાં શોધ્યો જડતો નથી. થોડાક વફાદાર પુરુષો અને સ્ત્રીઓને સાથે લઈને અને પોતાની ભાવિ સફળતાની આશા પર ભરોસો રાખીને બધી જાતનાં અપમાન, ધમકીઓ અને મુસીબતો તેઓ ધીરજપૂર્વક સહન કરતા રહ્યા"[૧]

---

૧ 'Life of Mohammet', by Sir william Muir, Vol. IV, Pp. 314-15.

૧૩

મદીનામાં રાજા તરીકે

મદીને પહોંચ્યા પછી ધીરે ધીરે મહંમદ સાહેબ અને ઇસ્લામનો દહાડો સુધરવો શરૂ થયો. ઇસ્લામ ધર્મ માનનારાઓની સંખ્યા ઝપાટાબંધ વધવા લાગી. તેઓમાં બે પ્રકારના લોકો વધારે હતા. એક મક્કાથી આવેલા; તેઓ 'મોહાજિર' એટલે હિજરતીઓ કહેવાતા હતા. બીજા મદીનાવાળા જેમણે તેમને મદીના બોલાવીને આશરો આપ્યો હતો. તેઓ 'અન્સાર' એટલે કે 'મદદગાર' કહેવાતા હતા. ઘણા મોહાજિરો તે વખતે ઘરબાર કે સરસામાન વગરના હતા. મહંમદ સાહેબની સલાહથી એક એક અન્સારે એકેક કે બબ્બે મોહાજિરોને પોતાના ભાઈ બનાવીને પોતાના ઘરમાં રાખી લીધા. આ રીતે એક નવો 'ભાઈચારો' મદીનામાં ઊભો થયો તથા અન્સાર અને મોહાજિરમાં પરસ્પર પ્રેમ વધતો ગયો. પહેલાં કેટલાંક વરસો સુધી એવો રિવાજ રહ્યો કે જ્યારે કોઈ મોહાજિરને પોતાનો ભાઈ બનાવીને રાખનાર અન્સાર મરણ પામતો ત્યારે તેની બધી માલમિલકત તે મોહાજિરને મળતી. પાછળથી આ રિવાજની જરૂર ન રહી અને તે બંધ થઈ ગયો.

મદીનાના બે સૌથી મોટા કબીલા, બની ઓસ અને બની ખઝરજ વચ્ચે ૧૨૦ વરસથી સતત લડાઈ ચાલી આવતી હતી. શહેરમાં કોઈ વાર એક કબીલાનું તો કોઈ વાર બીજા કબીલાનું જોર રહેતું. પરિણામે શહેરની સુલેહશાંતિ હમેશાં જોખમમાં રહેતી હતી. હવે આ બંને કબીલાઓમાંના જેમણે જેમણે આ નવો ધર્મ સ્વીકાર્યો તેમનામાં આ પુરાણા ઝઘડાને બદલે એકતા અને પ્રેમ દેખાવા લાગ્યાં. આમ સેંકડો વરસના આ કુસંપ અને ૧૨૦ વરસની લડાઈઓ હમેશને માટે મટી જવાની અને શહેરમાં ફરીથી સુખશાંતિ સ્થપાવાની આશા બંધાઈ. જ્યાં કોઈ સરકાર નહોતી કે કોઈ હાકેમ નહોતો, જ્યાં માંહોમાંહેના ઝઘડા પતાવવા માટે તલવાર સિવાય બીજી કોઈ રીત નહોતી, ત્યાં હવે મહંમદ સાહેબ મારફતે એક

સારીસરખી સરકાર સ્થપાવા માંડી અને લોકોના ઝઘડા ન્યાયપૂર્વક ચૂકવાવા લાગ્યા. આ બધાથી ઇસ્લામના ફેલાવામાં ઘણી મદદ થઈ.

મહંમદ સાહેબને ઉપદેશ આપવા માટે અને મુસલમાનોને નમાજ પઢવા માટે એક અલગ જગ્યાની હવે જરૂર પડી. બે યતીમ (નબાપા) ભાઈઓએ પોતાની જમીન મફત આપવા કહ્યું. પરંતુ મહંમદ સાહેબની આજ્ઞાથી અબુબક્રે તેમને તેની કિંમત આપી દીધી. ખજૂરીના ઘડ્યા વગરના થાંભલા પર ખજૂરીની જ ઝાવલીઓથી એક મોટું છાપરું છાઈ દેવામાં આવ્યું; અને તેની ચારે તરફ ઈંટ અને ગારાની દીવાલો ઊભી કરવામાં આવી. આ જ મદીનાની સૌથી પહેલી મસીદ હતી. તેનો એક ભાગ પરદેશીઓને ઊતરવા અને ઘરબાર વગરના લોકોને રહેવા માટે અલગ રાખવામાં આવ્યો. રાત્રે પ્રકાશને માટે તેલના દીવાને બદલે ખજૂરીનાં તાડછાં સળગાવવામાં આવતાં હતાં.

થોડા જ વખતમાં શહેરના રાજકારભારનો બધો બોજો મહંમદ સાહેબને પોતાને માથે લેવો પડ્યો. અરબસ્તાનનાં બીજાં નગરોના હાકેમોની પેઠે મદીનાનો હાકેમ પણ ત્યાંનાં બધાં કુળોના આગેવાનોના મતથી ચૂંટવામાં આવતો હતો. મુસલમાનોની દૃષ્ટિએ મહંમદ સાહેબ કરતાં વધારે સારો બીજો કોઈ હાકેમ દેખાતો નહોતો. જે લોકોએ હજી ઇસ્લામ ધર્મ નહોતો સ્વીકાર્યો તેઓ પણ બની ઓસ અને બની ખઝરજની ૧૨૦ વરસની અંદર અંદરની લડાઈઓથી કંટાળી ગયા હતા. એટલે મદીનાના લોકોએ મહંમદ સાહેબને, જેમને હજુ સુધી બધા અલ-અમીન જ કહેતા, લગભગ એકમતે શહેરના હાકેમ ચૂંટ્યા. આ બોજો પોતા પર લેતાં જ મહંમદ સાહેબે શહેરના લોકોને ઉદ્દેશીને એક ફરમાન બહાર પાડ્યું. તેનો કેટલોક ભાગ આ હતો :—

> "અલ્લાના નામ પર જે સૌની પર દયા કરનારો અને રહીમ (કરુણામય) છે, અબ્દુલ્લાના પુત્ર અને અલ્લાના રસુલ મહંમદ તરફથી સૌ મુસલમાનો અને બીજા સૌ લોકો જેઓ, ભલે ગમે તે વંશના હોય, સૌ સાથે સલાહ સંપથી રહેવા તૈયાર છે તેમના જોગ: આ બધા લોકો એક ઉમ્મત (કોમ) બનશે . . . કોઈ (બહારના)ની સુલેહ

ઇસ્લામના પ્રચારની રીત

મદીના ગયા પછી પહેલી વાર મહંમદ સાહેબને ખુલ્લી રીતે અને પૂરેપૂરી શાંતિ તથા સ્વતંત્રતાપૂર્વક પોતાના વિચારો ફેલાવવાની તક મળી. હવે રોજ તેઓ બહુ ઉત્સાહપૂર્વક ઉપદેશ દેવા લાગ્યા. હજારો માણસો તેમનો પયામ (સંદેશો) સાંભળવા માટે ભેગા થતા હતા. તેમના આ કામમાં કોઈના પર કોઈ પણ પ્રકારની જબરજસ્તીને સ્થાન નહોતું. જે સમયે મદીનામાં મહંમદ સાહેબની સત્તા પૂરેપૂરા જોરમાં હતી તે સમયની એક સ્પષ્ટ આયત કુરાનમાં છે :—

"લા ઇકરાહ ફિદ્દીન" એટલે કે, "ધર્મની બાબતમાં કોઈ પ્રકારની જબરજસ્તી ન હોવી જોઈએ." (૨–૨૫૬)

કુરાનમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી ઠેકઠેકાણે પોતાનો ધર્મ લોકોમાં કેમ ફેલાવવો તે બતાવનારી આયતો છે. તેમાં શરૂઆતની કેટલીક આયતો આ છે.—

"લોકોને તેમના રબ્બ (પાલનહાર)ના રાહ પર આવવા કહે ત્યારે તેમને હોશિયારીથી અને સરસ શબ્દોમાં સમજાવ. તેમની સાથે ચર્ચા કરે તો ઉત્તમ અને મધુર શબ્દોમાં કર" (૧૬–૧૨૫)

"અને તેઓ જે કંઈ કહે તે ધીરજથી સાંભળ અને સહન કર અને જ્યારે તેમનાથી જુદો પડે ત્યારે બહુ પ્રેમ અને ભલાઈથી જુદો પડ" (૭૩–૧૦)

"જે લોકોએ તારો ધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેમને કહી દે કે, જેઓ તારી વાત માનતા નથી અને જેમને પોતાનાં કૃત્યોના ફળ ઈશ્વર તરફથી મળશે એવો ડર નથી તેમના પર તેઓ ગુસ્સે ન થાય. જે કોઈ ભલાઈ કરશે તે પોતાના આત્મા માટે જ કરશે અને જે કોઈ બુરાઈ કરશે તે પણ પોતાના આત્મા માટે જ. પછી સૌએ એ જ રબ્બ (પાલનહાર) પાસે પાછા જવાનું છે." (૪૫–૧૪,૧૫)

"તારું અથવા કોઈ પણ રસૂલ (પેગંબર)નું કામ પોતાની વાત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દેવા ઉપરાંત વધારે કંઈ નથી. પછી તેઓ

ફેરવીને ચાલ્યા જાય તો ભલે જાય. તારું કામ, કેવળ તારી વાત સમજાવી દેવા પૂરતું જ હતું." (૧૬-૩૫, ૮૨)

"જે લોકો પાસે બીજાં ધર્મપુસ્તકો છે તેમની સાથે ચર્ચા ન કરો અને કરો તો બહુ જ મધુર શબ્દોમાં કરો. પછી કોઈ હઠ કરે અને ન માને તો ભલે ન માને. તેમને કહો કે ઈશ્વરે જે પુસ્તક અમને આપ્યું છે તેને અમે માનીએ છીએ અને જે પુસ્તક તેણે તમને આપ્યું છે તેને પણ માનીએ છીએ. અમારો અને તમારો અલ્લા એક જ છે. અને તે જ એક અલ્લા આગળ આપણે માથું નમાવીએ છીએ." (૨૯-૪૬)

"આ જ વિચારો તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચતો રહે, અને તને હુકમ કરવામાં આવ્યો છે તે જ પ્રમાણે તારું પોતાનું જીવન ગુજાર બીજાઓના વહેમોમાં ફસાઈશ નહીં. અને કહી દે કે હું અલ્લાનાં બધાં પુસ્તકોને માનું છું. મને ન્યાયથી વર્તવાનો હુકમ છે. અલ્લા મારો અને તમારો સૌનો રબ્બ છે. તમે જે કરશો તેનું ફળ તમને મળશે અને હું જે કરીશ તેનું ફળ મને મળશે. આપણી વચ્ચે કશો ઝઘડો નથી. અલ્લા આપણ સૌને ભેગા કરશે. આપણે બધાને તેની જ પાસે પાછા જવાનું છે." (૪૨-૧૫)

"છતાં તેઓ તારું ન સાંભળે અને મોઢું ફેરવે તો તને કાંઈ તેમના પર દેખરેખ રાખનાર બનાવીને મોકલ્યો નથી. તારું કામ તો કેવળ સમજાવવાનું છે." (૪૨-૪૮)

"તારો પ્રભુ ઇચ્છત તો ખરેખર જગતના સૌ લોકો એક વિચારના બની જાત. તો પછી બધાને તારી જ વાત મનાવવા માટે શું તું કોઈ પર જબરજસ્તી કરશે?" (૧૦-૯૯)

"અને અમે તને કેવળ એટલા જ માટે મોકલ્યો છે કે તું સૌને ભલાં કામોના બદલામાં સારાં ફળની અને બૂરાં કામોના બદલામાં બૂરાં ફળની વાત જણાવે." (૩૪-૨૮)

ઉપરની બધી આયતો મહંમદ સાહેબ મક્કામાં હતા ત્યારની છે.

નીચેની આયતો મહંમદ સાહેબ મદીનામાં હતા ત્યારની છે. આ આયતો વળી વધારે સ્પષ્ટ છે:—

"ધર્મની બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારની જબરજસ્તી ન હોવી જોઈએ." (૨-૨૫૬)

"અલ્લા અને તેના પેગંબરનું કહેવું માનો. ન માનો તો તમારી મરજી પેગંબરનું કામ કેવળ ચોખ્ખેચોખ્ખું કહી દેવાનું છે" (૬૪-૧૨)

"તેઓ તારી સાથે વિવાદ કરે તો તેમને કહી દે કે મેં મારી જાતને અલ્લાને હાથ સોંપી છે ઇસ્લામ શબ્દનો એ જ અર્થ છે જેમણે મારી વાત માની તેમણે સૌએ પણ પોતાની જાતને એ જ અલ્લાની મરજી પર સોંપી છે. જે લોકો પાસે બીજાં ધર્મપુસ્તકો છે તથા જે લોકો પાસે નથી તે બધાને કહે કે, તમે પણ પોતાને ઈશ્વરની મરજી પર સોંપી દો. તેઓ માનશે તો સારું જ કરશે. ન માને તો તારું કામ તો કહી દેવાનું જ છે. અલ્લા પોતાના સૌ બંદાઓને (ભક્તોને) જુએ છે." (૩-૧૯)

"તમારામાં એવા માણસ હોવા જોઈએ જેઓ લોકોને સૌ સાથે ભલાઈથી વર્તવાનો ઉપદેશ કરે. સૌને સારાં કામોમાં જોડે અને બૂરાં કામોથી બચાવે એવા લોકોનું જ ભલું થશે." (૩-૧૦૩)

"અમે દરેક કોમને માટે પૂજાની જુદી જુદી રીત ઠરાવી છે. તે રીત પ્રમાણે તેઓ વર્તે છે. એટલે એ વિષે ઝઘડો ન કરવો જોઈએ. તારે તેમને કેવળ ઈશ્વર તરફ બોલાવવા જોઈએ ખરેખર તું સાચા રાહ પર છે તેઓ તારી સાથે ઝઘડો કરે તો તેમને કહી દે કે, તમે જે કરો છો તે બધું અલ્લા જાણે છે." (૨૨-૬૭,૬૮)

"અને જો બિનમુસલમાનોમાંથી કોઈ તારા શરણમાં આવવા માગે તો તેને તારી પાસે બોલાવી લે, જેથી કરીને તે તારી પાસે રહીને અલ્લાનાં વચન એટલે કે અલ્લાએ જણાવેલી બાબતો સાંભળે; અને છતાં જો એ તારી વાત ન માને તો તેને સંભાળપૂર્વક તેના ઘર સુધી અથવા કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે પહોંચાડી દે; કેમ કે એ લોકો અજ્ઞાન છે." (૯-૬)

એક વાર પુરાણો ધર્મ માનનાર કોઈ આરબે હજરત અલીને પૂછયું કે, ઇસ્લામ ધર્મ વિશે અથવા બીજી કોઈ બાબત વિશે કાંઈ જાણવા માટે હું પેગંબર પાસે જવા માગું તો તેમાં કાંઈ ડરવાનું કારણ તો નથી ને? હજરત અલીએ ઉપરની આયત સંભળાવી અને કહ્યું કે કોઈને કશો ડર નથી. (ઇબ્ને અબ્બાસ)

"તેઓમાં એવા માણસ મળી આવશે જેઓ એક વાર તારી વાત માનીને પછી ફરી જાય એટલે કે દગો કરે. તેમને માફી આપવી અને છોડી દેવા. ખરેખર બીજાના પર ઉપકાર કરનારાઓ પર અલ્લા પ્રેમ રાખે છે." (૫-૧૩)

મહંમદ સાહેબની પોતાનો ધર્મ ફેલાવવાની રીત આખી જિંદગી સુધી કુરાનમાંની આ આયતો અનુસાર હતી. તેમના જીવનમાં એક પણ દાખલો એવો નથી મળતો જેમાં તેમણે કોઈને પણ તલવારને જોરે કે કોઈ પણ જાતનું દબાણ કરીને પોતાના ધર્મમાં સામેલ કર્યો હોય, કોઈ કબીલા કે ટોળીને પોતાના ધર્મમાં લાવવા માટે તેના પર કદી ચડાઈ કરી હોય, અથવા એ કામને માટે એક પણ લડાઈ લડ્યા હોય.[૧] ધર્મની બાબતમાં બીજાઓ પાસેથી જેટલી સ્વતંત્રતાની તેઓ આશા રાખતા તેટલી સ્વતંત્રતા બીજાને આપતા.

મદીને પહોંચ્યા પછી મહંમદ સાહેબે પોતાનો ધર્મ ફેલાવવા મદીના બહાર દૂર દૂરના કબીલાઓમાં સમજુ માણસો મોકલવા શરૂ કર્યા. સામાન્ય રીતે જે દિવસે કોઈ એવા માણસને કોઈ જગ્યાએ મોકલવાનો હોય તે દિવસે વહેલી સવારે તેને તેઓ પોતાની પાસે બોલાવતા. સવારની નમાજ પછી ફરીથી ઈશ્વરની સ્તુતિ કરીને, પ્રાર્થના કરીને તેઓ પેલા માણસને આમ સમજાવતા:—

"અલ્લાના બંદાઓ સાથે હળવામળવામાં અલ્લાની આજ્ઞાનો ભંગ ન કરવો. લોકોનું કામ જેને સોંપવામાં આવે તે માણસ જો સચ્ચાઈથી લોકોની સેવા ન કરે તો અલ્લા તેને માટે સ્વર્ગના દરવાજા બંધ કરી દે છે.

" "લોકો સાથે નમ્રતાથી વર્તવું, કોઈ સાથે સખતાઈ ન વાપરવી. તેમનાં દિલ રાજી રાખવાં, તેમનું અપમાન ન કરવું. તેઓ તમને પૂછે કે, સ્વર્ગની કૂંચી શી છે? તો જવાબ દેજો કે — 'ઈશ્વર એક છે' એ સત્યમાં અને ભલાઈમાં વિશ્વાસ આણવો અને ભલાં કામ કરવાં એ જ સ્વર્ગની કૂંચી છે."[૨]

કહે છે કે આ ઉપદેશકો, જે લોકોને ઉપદેશ કરવા તેમને મોકલવામાં આવતા તે લોકોની જ ભાષા બોલવા માંડતા અને તે જ ભાષામાં તેઓ તેમને સમજાવતા હતા. મહંમદ સાહેબને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમણે કહ્યું—"અલ્લાના બંદાઓ પ્રત્યેનો અલ્લાએ બતાવેલો તેમનો સૌથી મોટો ધર્મ (ફરજ) એ જ છે."[૩] (ઇબ્ન સાદ, ૧૦)

---

૧. 'तफसीरुल कुरान', લેખક સૈયદ અહમદખાં, પૃ. ૪; 'The Preaching of Islam', by T. W. Arnold, Ch. II, P. 33; 'The Holy Quran', by Mohammad Ali, P. 97.

૨. 'Life of Mohammad', by Mirza Abul Fazl, P. 144.

૩. 'The Preaching of Islam', by T. W. Arnold, P. 25.

૧૫

મદીના પર કુરેશીઓના હુમલા

મહંમદ સાહેબનો ધર્મ માનનારાઓની સંખ્યા હવે ઝપાટાબંધ વધવા લાગી. સાથે સાથે મદીનાનું રાજ્ય અને તેનું ગૌરવ પણ વધતું જતું હતું. અરબસ્તાનમાં જ મક્કાથી કેવળ ૨૮૬ માઈલ પર એક બીજું બરોબરિયું રાજ્ય સ્થપાય અને વધતું જાય એ કુરેશીઓ કેમ સહન કરી શકે? મક્કાનું અને ત્યાંના મંદિર કાબાનું બંનેનું પુરાણું ગૌરવ પણ હવે ઘટવા લાગ્યું. કુરેશીઓ જાણતા હતા કે જો મહંમદની તાકાત વધવા દીધી તો કોઈ ને કોઈ દિવસ મક્કાનો પુરાણો ધર્મ અને મક્કાનું ગૌરવ નાશ પામશે.

કુરેશીઓ તેનો ઉપાય શોધવા લાગ્યા. તેમણે મહંમદ અને મદીનાની સત્તાને કચડી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો. જે થોડાક મુસલમાનો મક્કામાં રહી ગયા હતા તેમને તેઓ બરાબર કનડતા રહ્યા. વળી ઓચિંતા હુમલા કરીને મદીનાવાળાઓનાં શહેર બહાર ચરતાં ઊંટો અને ઘોડા ભગાડી જવાનું તેઓએ શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં મદીના-વાસીઓ તરફથી આનો કશો જવાબ વાળવામાં ન આવ્યો.

મહંમદ સાહેબને મદીના આવ્યે બે વરસ વીતી ગયાં. એક દિવસ ખબર મળી કે ૭૦૦ ઊંટ અને ૧૦૦ ઘોડા સહિત ૧૦૦૦ કુરેશીઓ મદીના પર હુમલો લઈ આવે છે. આ વખતે મહંમદ સાહેબની ઉંમર ૫૫ વરસની હતી. પોતાનો ધર્મ — જેને તેઓ દુનિયા માટે ઈશ્વરનો સંદેશો માનતા — તેનો ઉપદેશ કરતાં તેમને ૧૫ વરસ થઈ ગયાં હતાં. આ ૧૫ વરસમાં, બલકે ૫૫ વરસની તેમની આખી જિંદગીમાં તેમણે માત્ર પોતાના નાનપણમાં થયેલી 'હરબે ફિજાર'ની લડાઈમાં જ ભાગ લીધો હતો. આનું વર્ણન આગળ ૨૪મે પાને આવી ગયું છે. એમાંયે તેમનો ભાગ પોતાના કાકાને તીર લઈ લઈને આપવા પૂરતો જ હતો. તે એક પ્રસંગ સિવાય તેમણે કદી કોઈ લડાઈમાં કોઈ જાતનો ભાગ લીધો નહોતો. પરંતુ આજે આખા શહેરના

થતી ત્યારે તેઓ અમને ઘઉંના રોટલા ખવડાવતા અને પોતે ખજૂર ખાઈને રહેતા.' "[1]

બદ્રની લડાઈ પછી ઉમેર ઇબ્ન વાહબ નામનો એક નવજુવાન મહંમદ સાહેબનો જાન લેવાના ઇરાદાથી મદીના આવ્યો. ત્યાં કેટલાક દિવસ સુધી તેમનો ઉપદેશ તેણે સાંભળ્યો. તેની તેના પર એટલી અસર થઈ કે તેણે પોતે મહંમદ સાહેબ આગળ આવીને પોતાના દિલનું પાપ પ્રગટ કર્યું અને ઇસ્લામ ધર્મ અપનાવ્યો.

ત્યાર પછી કુરેશીઓ સાથે સુલેહ થઈ જાય તેને માટે મહંમદ સાહેબે કોશિશ કરી. તેમણે કહેવડાવ્યું :—

"હે મક્કાવાળાઓ, તમે ચુકાદો માગતા હતા તે આવી ગયો. હવે તમે મુસલમાનો પર હુમલો ન કરો તો સારું. પણ જો તમે ફરી હુમલો કરશો તો અમારે પણ લડવું પડશે. અને તમારી સાથે ગમે તેટલી ફોજ હશે તો પણ તમને કશો લાભ નહીં થાય, કારણ કે અલ્લા ઈમાનવાળાઓ સાથે છે.

" . . . જો હવે તેઓ હુમલો ન કરે તો અત્યાર સુધી જે કંઈ થઈ ચૂક્યું તે બધું માફ કરી દેવામાં આવશે." (૮-૧૯,૩૮)

પરંતુ આનું કશું પરિણામ ન આવ્યું. કુરેશીઓ તરફથી હુમલા ચાલુ જ રહ્યા.

બદ્રની લડાઈ પછી તરત જ અબુ સુફિયાન ૨૦૦ ઝડપી ઘોડેસવાર લઈને મક્કાથી નીકળ્યો અને મદીનાથી ત્રણ માઈલ દૂર બે મુસલમાનોને મારી નાખીને, ત્યાંની ખેતી ભેલાડીને તથા ખજૂરીનાં ઝાડને આગ લગાડીને મદીનાવાળાઓ નીકળે તે પહેલાં પાછો ચાલ્યો ગયો.

બીજે વરસે ત્રણ હજાર માણસો સાથે અબુ સુફિયાને મદીના પર ફરી હુમલો કર્યો. આ હુમલાનો ઉદ્દેશ ગયે વરસે બદ્રની લડાઈમાં માર્યા ગયેલા કુરેશીઓનું વેર લેવાનો હતો એમ જણાવવામાં આવ્યું. કુરેશીઓ મદીના નજીક આવી પહોંચ્યા. લગભગ એક હજાર માણસ લઈને મહંમદ સાહેબ મદીના બહાર નીકળ્યા. ઓહદની ટેકરી પર બંને સૈન્યો વચ્ચે લડાઈ થઈ. એમ કહેવાય છે કે મહંમદ સાહેબની

1. 'Life of Mohammet', by Sir W. Muir, vol III, P. 122.

ફોજમાં ફક્ત બે ઘોડેસવાર હતા અને કુરેશીઓની ફોજમાં બસો હતા. આ લડાઈમાં અબુ બક્ર, ઉમર અને અલી ત્રણે ભયંકર રીતે ઘાયલ થયા. ખુદ મહંમદ સાહેબને પહેલાં એક પથ્થર વાગ્યો અને પછી એક તીર વાગ્યું જેથી તેમનો હોઠ કપાઈ ગયો અને આગળનો એક દાંત તૂટી ગયો. કુરેશીઓનો પક્ષ જીતમાં હતો. પણ એ એટલા થાકી ગયા હતા કે આગળ ન વધતાં આસપાસ લૂંટફાટ કરીને ત્યાંથી જ પાછા ફર્યા.

ઓહદની લડાઈમાં જે મુસલમાનો કુરેશીઓના હાથમાં પડ્યા તેમના પર ખૂબ ત્રાસ ગુજારવામાં આવ્યો. તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. મુસલમાનોમાં વેરની આગ સળગી ઊઠી, તે પ્રસંગે કુરાનમાં આયત ઊતરી :—

"જો તમે બદલો લો તો જેટલું નુકસાન તમને કરવામાં આવ્યું છે તેટલો જ લો. પણ જો તમે ધીરજપૂર્વક સહન કરી લો તો, ખરેખર, સહન કરનારાઓ માટે સૌથી સારું છે. એટલે તમે ધીરજપૂર્વક સહન કરી લો." (૧૬–૧૨૬, ૧૨૮)

લડાઈ પછી દુશ્મનોનાં મુડદાં અને ઘાયલ થયેલાનાં નાક કાન કાપી લેવાનો જંગલી રિવાજ તે સમયે યહૂદીઓ, ખ્રિસ્તીઓ અને બધા લોકોમાં હતો. ઓહદની લડાઈ પછી કુરેશીઓએ પણ એમ જ કર્યું હતું. મહંમદ સાહેબે પોતાના માણસોને એમ કરવાની મનાઈ કરી અને મહંમદ સાહેબની આજ્ઞાથી જ એ રિવાજ અરબસ્તાનમાંથી ધીરે ધીરે હમેશને માટે બંધ થઈ ગયો.

કુરેશીઓની દુશ્મનાવટ હવે વધારે દૃઢ થઈ. તેમણે હવે મદીના બહારના આરબોના મોટા મોટા કબીલાઓને મહંમદ સાહેબની સામે ઉશ્કેરવા માંડયા. કેટલીયે લડાઈઓ થઈ. આ બધી નાની મોટી લડાઈઓનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. મદીનાથી જેટલી ફોજોને બહાર મોકલવામાં આવતી તે બધી ફોજોના સરદારોને મહંમદ સાહેબ તરફથી આ કડક આદેશ આપવામાં આવતો હતો :—

"કોઈ પણ સ્થિતિમાં કપટ કે દગાથી કામ ન લેવું અને કદી કોઈ બાળકની હત્યા ન કરવી.

જુદા જુદા કબીલાઓમાં ઇસ્લામ કેવી રીતે ફેલાયો અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે કેવી મુશ્કેલીઓ આવી તેના કેટલાક દાખલા નીચે આપવામાં આવે છે :—

(૧) હિજરી સનના ચોથા (ઈ. સ. ૬૨૫) વરસમાં નજદ ઇલાકાના બનુ આમિર કબીલાના સરદારના કહેવાથી ચાળીસ મુસલમાનોને તે કબીલામાં ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવા મોકલવામાં આવ્યા. આ ચાળીસમાંથી આડત્રીસને ત્યાં દગાથી મારી નાખવામાં આવ્યા. બે જ જીવતા પાછા મદીના પહોંચ્યા.

(૨) હિજરી સનની પાંચમી સાલમાં ઝિમામ નામનો એક બદુ સરદાર અચાનક મહંમદ સાહેબ પાસે આવ્યો. તેણે તેમને ઇસ્લામ વિષે ઘણા સવાલ પૂછ્યા. છેવટે તે મુસલમાન થઈને પાછો ગયો. અને તેણે પોતાના કબીલામાં ઇસ્લામ ફેલાવ્યો.

(૩) મદીના અને લાલ સમુદ્ર વચ્ચે બનુ જુહૈના નામનો એક કબીલો રહેતો હતો. તેનું એક ખાસ મંદિર હતું. મંદિરમાં પથ્થરની મૂર્તિઓ હતી. અમ્ર ત્યાંનો પૂજારી હતો. તેને મહંમદ સાહેબને મળવાનો વિચાર થયો. મહંમદ સાહેબ મક્કામાં હતા. અમ્ર ભણેલો ગણેલો અને કવિ હતો. તે મક્કા આવ્યો. મહંમદ સાહેબ સાથે વાતચીત થયા પછી તેણે નવો ધર્મ સ્વીકારી લીધો. અને મહંમદ સાહેબની આજ્ઞાથી પોતાના કબીલામાં જઈને નવા ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનું તેણે શરૂ કર્યું. એની અસર એટલી બધી થઈ કે થોડા જ દિવસમાં ત્યાં એક જ માણસ એવો બાકી રહ્યો કે જેણે તેની વાત ન માની અને પોતાના પુરાણા વિચારોને વળગી રહ્યો. બાકીના સૌ મુસલમાન થઈ ગયા. (ઇબ્ન સાદ, ૧૧૮)

(૪) હિજરી સનના છઠ્ઠા વરસમાં મહંમદ સાહેબને મક્કાવાળાઓ સાથે સુલેહ થઈ. આ સુલેહની વાત આગળ આવશે. અહીં એટલું જ જણાવવું બસ છે કે એ સુલેહને લીધે ઇસ્લામના ફેલાવામાં વળી વધારે મદદ મળી. મક્કાના ઘણા લોકો જેમણે કેટલાંક વરસ પહેલાં પોતાના શહેરમાં મહંમદ સાહેબનો ઉપદેશ સાંભળ્યો હતો અને જેઓ

કુરેશીઓના ડરથી નવા ધર્મનો સ્વીકાર કરતા અટકયા હતા તેઓ એ સુલેહ પછી મદીના જઈને નવો ધર્મ સ્વીકારવા લાગ્યા.

ખાસ કરીને મક્કાની દક્ષિણના ઇલાકાઓમાં ઇસ્લામનો ફેલાવો થવાને માટે સુલેહ પછી જ રસ્તો ખૂલ્યો.

(૫) યમનની ઉત્તરે આવેલ ટેકરીઓમાં બનુ દોસ નામે કબીલો રહેતો હતો. આ કબીલાના કેટલાક જણ મહંમદ સાહેબના સમય પહેલાંથી જ કોઈ નવા અને વધારે ઉચ્ચ ધર્મની શોધમાં હતા. મહંમદ સાહેબના ઉપદેશની ખબર સાંભળીને દોસ કબીલાનો સરદાર તુફૈલ મહંમદ સાહેબને મળવા મક્કા આવ્યો. તે કવિ પણ હતો. તેણે પોતાની કેટલીક કવિતા મહંમદ સાહેબને સંભળાવી. મહંમદ સાહેબે તેને કુરાનના કેટલાક અધ્યાય સંભળાવ્યા. તુફૈલને નવો ધર્મ પસંદ પડયો. તે મુસલમાન થઈ ગયો. મહંમદ સાહેબની પરવાનગીથી તેણે પોતાના કબીલામાં જઈને ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવાનું શરૂ કર્યું. પણ તેના બાપ, તેની પત્ની અને તેના કેટલાક મિત્રો સિવાય બીજા કોઈએ તેનું ન માન્યું. તુફૈલ મહંમદ સાહેબ પાસે આવ્યો. મહંમદ સાહેબે તેને સબૂરી, ધીરજ અને પ્રેમપૂર્વક પોતાનું કામ ચાલુ રાખવાની સલાહ આપી. તે ફરી પાછો પોતાના કબીલામાં ગયો. આ વખતે એક બીજા સાથીએ તેને મદદ કરી. તેઓ બંને ઘેર ઘેર જઈને નવા ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવતા હતા. આમ ધીરે ધીરે એ કબીલાના થોડા થોડા માણસો ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારતા જતા હતા. તુફૈલ અને તેના સાથીઓએ પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. છેવટે હિજરી સનના આઠમા વરસ સુધીમાં એટલે કે લગભગ દસ વરસની અંદર તે કબીલાના બધા માણસોએ નવો ધર્મ સ્વીકારી લીધો. એ લોકો મુસલમાન થયા તે પહેલાં લાકડાના એક ઢીમચાને પોતાના કબીલાનો દેવ માનીને તેની પૂજા કરતા હતા. હવે તેઓ બધા એક નિરાકાર ઈશ્વર, જે આખી દુનિયાનો માલિક છે તેની ઇબાદત (ઉપાસના) કરવા લાગ્યા, જ્યારે આખા કબીલામાં કોઈ પણ માણસ પેલા લાકડાના દેવને પૂજનારો ન રહ્યો ત્યારે કબીલાના સરદાર તુફૈલે તેને સૌની સામે મૂકીને સળગાવી મૂક્યો.

(૮) યમનમાં સૌથી મોટા કબીલો હમદાન નામને હતો. એ કબીલાના માણસોને આ નવા ધર્મની ખબર મળી એટલે તેમણે આમિર નામના પોતાના એક માણસને મક્કા મોકલ્યો. આમિર મક્કામાં મહંમદ સાહેબને મળ્યો અને મુસલમાન થઈને પાછો પોતાને ઘેર ગયો. મદીને ગયા પછી થોડા દિવસે મહંમદ સાહેબે ખાલિદને તે કબીલામાં ઇસ્લામને ઉપદેશ કરવા મોકલ્યો. ખાલિદ ખાસ કાંઈ કરી ન શક્યો. છ મહિના પછી તે મદીને પાછો આવ્યો. ત્યાર પછી મહંમદ સાહેબે ખાલિદને બદલે અલીને ત્યાં મોકલ્યો. ધીરે ધીરે થોડાં વરસમાં હમદાન કબીલાનાં બધાં માણસો મુસલમાન થઈ ગયાં. (બુખારી)

(૯) યમનમાં જ ઈરાનના પણ કેટલાક લોકો વસતા હતા. હિજરી સનના દસમા વરસમાં મહંમદ સાહેબે બરબન યબનસ નામના એક માણસને તેમને ઉપદેશ કરવા મોકલ્યો.

(૧૦) ત્યાર પછી મહંમદ સાહેબે મુઆઝ અને અબુ મૂસા નામના બે માણસોને યમનના એક એક જિલ્લામાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા. અને તેઓ ત્યાં જવા નીકળ્યા ત્યારે તેમને કહ્યું:—

"તમારું કામ નમ્રતાથી કરજો. કોઈ સાથે કદી જબરજસ્તી ન કરશો. લોકોનાં દિલ ખુશ રાખજો. તમારા પર કોઈને તિરસ્કાર થવો ન જોઈએ. હળીમળીને કામ કરજો. લોકોને સમજાવજો કે એક ખુદા જ સૌનો ઈશ્વર છે અને તેની જ સૌએ ઇબાદત કરવી જોઈએ. પછી તેમને દાનનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજાવજો — તમારામાં જે માલદાર છે તેમની પાસેથી લઈને જે ગરીબ છે તેમને આપવું. તેઓ દાન આપે ત્યારે તેમાંથી વીણીને સારી સારી ચીજો ન લઈ લેવી. જે માણસ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારને જુલમ કે જબરજસ્તી કરવામાં આવે છે તેના નિસાસાથી ડરતા રહેજો કારણ કે તેના નિસાસા અને પરમાત્મા વચ્ચે કશી આડ નથી." (બુખારી)

ઇસ્લામના આ ઉપદેશોને લીધે પુરાણા કબીલા અને તેમનું બળ તૂટતું ગયું, અને તેમની જગ્યાએ એક જબરજસ્ત અને મહાન ભાઈચારો બંધાતો ગયો તથા એક નવી કોમ બનતી ગઈ, જેથી સેંકડો વરસના લડાઈ ઝઘડા મટી જઈને દેશભરમાં સુલેહશાંતિનાં દર્શન થવા લાગ્યાં.

જે લોકો હવે પોતાના પુરાણા કબીલાઓ વચ્ચેના ઝઘડાની અને વેર લેવાની વાત મહંમદ સાહેબ આગળ કરતા તેમને તેઓ હમેશાં કુરાનની આ આયતો સંભળાવતા :—

"બૂરાઈનો બદલો ભલાઈથી આપો." (૨૩-૯૬)

"અલ્લા તમને ક્ષમા કરે એમ તમે ઇચ્છતા હો તો તમારે બીજાઓના દોષો માફ કરવા જોઈએ અને ભૂલી જવા જોઈએ અલ્લા ક્ષમા કરનારો અને દયાળુ છે." (૨૪-૨૨)

"જેઓ બૂરાઈથી વેગળા રહે છે, જેઓ ગરીબી કે અમીરી બંનેમાં પુષ્કળ દાન કરે છે, જેઓ પોતાના ગુસ્સાને કાબૂમાં રાખે છે અને જેઓ લોકોના બધા દોષોની ક્ષમા આપી દે છે તેમને માટે જમીન અને આસમાન કરતાં મોટું સ્વર્ગ તૈયાર છે જેઓ બીજા પર ઉપકાર કરે છે તેમને જ ખુદા ચાહે છે." (૩-૧૩૨,૧૩૩)

૧૭

દેશદ્રોહની શિક્ષા

મદીનામાં અને તેની આસપાસ કેટલાક યહૂદી કબીલા રહેતા હતા. જેટલું જાણવા મળે છે, તે પરથી એમ લાગે છે કે તેઓ કેટલીક સદીઓ પહેલાં રોમન સમ્રાટ હેડ્રિયનના સમયમાં રોમના જુલમોથી લાચાર થઈને પોતાના દેશ પેલેસ્ટાઈનમાંથી નાસીને અરબસ્તાનમાં આવી વસ્યા હતા. એ લોકો મહંમદ સાહેબને અરબસ્તાનના બીજા કબીલાઓની જેમ જલદીથી પોતાના ધર્મગુરુ કે સરદાર માનવા તૈયાર થાય એમ નહોતા. એનું એક સ્પષ્ટ કારણ એ પણ હતું કે, આરબોમાં આથી પહેલાં કદી કોઈ પેગંબર નહોતો થયો, પણ યહૂદીઓમાં હજરત ઇબ્રાહીમથી માંડીને હજરત મૂસા સુધીના ઘણા પેગંબર થઈ ચૂક્યા હતા. આથી યહૂદીઓ એટલી સહેલાઈથી કોઈ નવી વ્યક્તિને અને તે પણ એક આરબને પેગંબર માનવા તૈયાર નહોતા અને રાજકાજમાં તેમને પોતાના રાજા કે સરદાર માનવામાં પણ પોતાની હીણપત માનતા હતા.

પર હુમલો કર્યો છે, અમને મદદ કરવા માણસો મોકલો. તરત સિત્તેર માણસો તેમની સાથે મોકલવામાં આવ્યા. રસ્તામાં એક નદીને કિનારે તેમાંના ૬૯ને એવી જ રીતે દગાથી મારી નાખવામાં આવ્યા.

એક વાર એક યહૂદી કબીલાએ મહંમદ સાહેબને જમવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. મહંમદ સાહેબ દીવાલને અઢેલીને નિઃશંક રીતે જમતા હતા. બાજી એવી ગોઠવવામાં આવી હતી કે ઉપરથી એક ભારે ઘંટીનું પડ ઓચિંતું તેમના પર ગબડાવી મૂકવામાં આવે જેથી તેઓ ત્યાં જ પૂરા થઈ જાય. પણ આ ચાલબાજીની વેળાસર ખબર પડી ગઈ અને મહંમદ સાહેબ બચી ગયા.

એ જ ઇતિહાસકાર આગળ ચાલતાં લખે છે:—

"ત્રીજા કબીલાને ભવિષ્યમાં સજ્જડ દાખલો બેસે એવી સજા કરવામાં આવી. આ ચુકાદો મહંમદ સાહેબે નહોતો આપ્યો પણ એક પંચે આપ્યો હતો. એ પંચને યહૂદીઓએ જ પોતા તરફથી નીમ્યો હતો. જ્યારે કુરેશીઓએ અને તેમના સાથીઓએ મદીનાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો અને શહેરની દીવાલો લગભગ તોડી નાખી હતી તે વખતે આ યહૂદી કબીલાવાળાઓએ દુશ્મન સાથે મળી જઈને કાવતરું રચવા માંડ્યું. પેગંબરની હોશિયારીથી વાત જાહેર થઈ ગઈ અને તેમનું કાંઈ વળ્યું નહીં. દુશ્મન હારીને પાછો ગયો ત્યારે મહંમદ સાહેબે સ્વાભાવિક રીતે યહૂદીઓ પાસે જવાબ માગ્યો. યહૂદીઓએ જવાબ આપવાનો ઇનકાર કર્યો. એટલે તેમને ઘેરી લેવામાં આવ્યા. પછી લાચાર થઈને તેમણે હાર સ્વીકારી અને વિનતી કરી કે અમુક એક કબીલાનો સરદાર જેને તેમની (યહૂદીઓની) સાથે મેળ હતો, તે તેમને માટે સજા નક્કી કરે. મહંમદ સાહેબે તેમની આ વિનંતી માન્ય રાખી પેલા માણસે ચુકાદો આપ્યો કે રાજદ્રોહી કબીલાના બધા યહૂદી પુરુષોની (એટલે લગભગ ૬૦૦ પુરુષોની) કતલ કરવી અને સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને ગુલામ બનાવી દેવાં.

"આ ચુકાદો કઠોર અને ઘાતકી હતો. પરંતુ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે એ લોકોનો અપરાધ રાજ્યની સામે કાવતરું અને દગો કરવાનો હતો. અને તે પણ એવે વખતે કે જ્યારે દુશ્મને શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો. જે લોકોએ ઇતિહાસમાં વાંચ્યું છે કે ડ્યૂક ઑફ વેલિંગ્ટનની કૂચનો આખો રસ્તો ઓળખાઈ આવવાની નિશાની એ હતી કે તે માર્ગ પર ફોજને છોડીને નાસી જનાર અને લૂંટ કરનારનાં મડદાં ઝાડે લટકાવેલાં

હતાં, તેમને દેશને દગો કરનાર એક કબીલાને આ પ્રમાણે મારી નાખવામાં આવે તેથી આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ."[૧]

મિરઝા અબુલ ફઝલે લખ્યું છે કે, આ ચુકાદો ખુદ યહૂદીઓમાં લડાઈના જે કાયદા હતા તેને અનુસરીને હતો. પરંતુ મહંમદ સાહેબે સ્ત્રીઓ અને બાળકો પ્રત્યે આ સખતાઈ કરવાની રજા ન આપી અને "પાછળથી બધી સ્ત્રીઓ અને બાળકોને આઝાદ કરી દેવામાં આવ્યાં. એકને પણ ગુલામ બનાવીને વેચવામાં ન આવ્યુ." જે ૬૦૦ પુરુષોને મોતની સજા સંભળાવવામાં આવી હતી તેમાંથી પણ ચારસોને મહંમદ સાહેબે માફી આપી. ફક્ત "બસોને જ એ સજા કરવામાં આવી."

મહંમદ સાહેબના જીવનનું આ જ એક સૌથી કઠોર કાર્ય ગણવામાં આવે છે.

૧૮

મક્કાની પહેલી યાત્રા

મક્કાથી આવેલા મુસલમાનોને પોતાની જન્મભૂમિ છોડયે છ વરસ થઈ ગયાં હતાં. તેઓમાંથી ઘણાનાં બાળબચ્ચાં હજી મક્કામાં હતાં. તેમના પર કુરેશીઓ જે જુલમ કરતા તેની ખબરો મહંમદ સાહેબને કાને વારંવાર પહોંચતી હતી એવો કુરાનમાં ઉલ્લેખ છે. મહંમદ સાહેબની ઉંમર હવે લગભગ ૬૦ વરસની થઈ હતી. મક્કા અને મદીનાની બે જબરજસ્ત સત્તાઓ એકબીજાની દુશ્મન રહે ત્યાં સુધી અરબસ્તાનમાં સુલેહશાંતિ ન રહી શકે એ ખુલ્લું હતું. મહંમદ સાહેબ શરૂઆતથી જ આરબોના વિચારોમાં સુધારો કરવાને જેટલા આતુર હતા તેટલા જ અથવા તેથી પણ વધારે આતુર આખા અરબસ્તાનને એક કોમ બનેલી જોવા માટે હતા. તે સિવાય

[૧] Stanley Lane Pool in his Introduction to 'Selections from the Quran', by E. W. Lane.

૫. આવતાં દસ વરસ સુધી કુરેશીઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે લડાઈ બંધ રહે.

૬. આવતે વરસે મુસલમાનોને હજ કરવા મક્કા આવવાની અને ત્રણ દિવસ સુધી મક્કામાં રહેવાની છૂટ રહેશે.

કુરેશીઓ અને મહંમદ સાહેબ વચ્ચેની આ સુલેહ 'હુદૈબિયાની સુલેહ'ના નામથી પ્રખ્યાત છે. તેની છેલ્લી બે શરતો મહંમદ સાહેબના સંતોષ માટે પૂરતી હતી.

મહંમદ સાહેબે આ સુલેહની શરતોનો સચ્ચાઈપૂર્વક અમલ કર્યો. એક નવજવાન કુરેશી છોકરો મહંમદ સાહેબ પાસે આવ્યો. તે પોતાને મુસલમાન કહેતો હતો. તેને મહંમદ સાહેબ સાથે રહેવાની ઇચ્છા હતી. છોકરાના બાપે આવીને મહંમદ સાહેબને સુલેહની શરતોની યાદ આપી. મહંમદ સાહેબે છોકરાને તેના બાપ સાથે જવાની ફરજ પાડી અને તેને દુઃખી થતો જોઈને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું — "ધીરજ રાખ, અને અલ્લા પર ભરોસો રાખ. તારા અને તારા જેવા બીજાઓના છુટકારાને માટે તે જરૂર કોઈ ને કોઈ માર્ગ કાઢશે."

આ જ પ્રકારના બીજા પણ કેટલાય દાખલા મળે છે. મક્કામાં એવા લોકો વધતા જતા હતા, જેમનાં દિલ મહંમદ સાહેબ સાથે હતાં, પરંતુ કુરેશીઓના ડરના માર્યા તેઓ મહંમદ સાહેબને સાથ નહોતા દઈ શકતા.

છતાં હુદૈબિયાની સુલેહથી મહંમદ સાહેબનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ રીતે વધ્યો.

૨૦

મક્કાની બીજી યાત્રા

નક્કી થયા પ્રમાણે એક વરસ પછી મુસલમાનોને મક્કા જવાનો સમય આવ્યો. ઈ. સ. ૬૨૯માં ૨૦૦૦ મુસલમાનોને સાથે લઈને મહંમદ સાહેબ કાબાની હજ કરવા માટે ફરીથી મક્કા તરફ ચાલ્યા. આ વખતે પણ આ ૨૦૦૦માંથી કોઈની પાસે કશું હથિયાર નહોતું. તેમનો પહેરવેશ હાજીઓનો હતો. એમનામાંના કેટલાક, જે સાત વરસ પર પોતાનાં ઘરમાંથી નીકળેલા હતા, તેમને મક્કા પહોંચતાં ખુશીનો પાર ન રહ્યો.

"ખરેખર, મક્કાની ખીણમાં તે વખતે જે ચીજ જોવામાં આવી તે દુનિયાના ઇતિહાસમાં અનોખી હતી. મક્કાના બધા નાનામોટા માણસોએ ત્રણ દિવસ માટે એ પુરાણું શહેર ખાલી કર્યું. દરેક ઘર સૂનું પડ્યું હતું. તેઓના ચાલ્યા ગયા પછી સ્વજનોથી વિખૂટા પડેલા અને વરસો સુધી પોતાના ઘરથી દૂર રહેલા મુસલમાનો પોતાના ઘણા નવા સાથીઓને લઈને પોતાના બાળપણનાં ખાલી ઘરોમાં પાછા આવ્યા અને થોડાક સમયમાં તેમણે હજની વિધિઓ પૂરી કરી. મક્કાવાળા ચારે તરફની ટેકરીઓ પર, તંબૂઓમાં કે ખીણોની છાયામાં બેસી ગયા. અબુ કુબેસની ઊંચી ટેકરી પરથી તેઓ, નીચેના યાત્રાળુઓને પોતાના પેગંબર સાથે કાબાની પ્રદક્ષિણા (તવાફ) કરતા અને પુરાણા રિવાજ પ્રમાણે સફા અને મરવાની ટેકરીઓ વચ્ચે દોડતા જોવા લાગ્યા, આટલે દૂરથી તેઓ બહુ ઉત્સુકતાથી દરેક માણસનો ચહેરો જોતા હતા — એવી આશામાં કે એ યાત્રાળુઓમાં તેમને પોતાના કોઈ જૂના ખોયેલા સગા કે મિત્રનો ચહેરો કદાચ નજરે પડે પ્રસૂતિની પીડા કરતાં કેટલીયે વધારે પીડાપૂર્વક ઇસ્લામનો જન્મ થયો. એવી પીડામાં જ આ પ્રકારની ચીજ જોવા મળી શકે."[૧]

મહંમદ સાહેબ અને તેમના સાથીઓએ કાબાની બધી રીતરસમો પૂરી કરી. અને ત્રણ દિવસ સુધી બહુ નમીને, બહુ નમ્રતાથી, બહુ પ્રેમથી અને બહુ મીઠાશથી મક્કામાં રહીને ચોથે દિવસે બધા જ મક્કા બહાર ચાલ્યા આવ્યા. એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે

---

૧. 'Life of Mohammet', by Sir W. Muir, P. 420.

૨૨

રોમનો સાથે લડાઈ અને જીત

અરબસ્તાનનો મધ્ય પ્રદેશ, જે તે સમયે સ્વતંત્ર હતો, તેમાં હવે મહંમદ સાહેબનો કોઈ ખાસ દુશ્મન રહ્યો નહોતો. આ આખા પ્રદેશના લોકો ધીરે ધીરે એક ઈશ્વર અને એક ધર્મ માનનારો અને એક કોમ બનતા જતા હતા. મહંમદ સાહેબનું ધ્યાન હવે દક્ષિણ અને ઉત્તરના જે આરબ ઇલાકા પરદેશી બાદશાહોના તાબામાં હતા તેમના તરફ ગયું. દક્ષિણમાં યમન અને તેની પાસેના ફળદ્રુપ ઇલાકા, આ દરમ્યાન. ઇથિયોપિયાના ખ્રિસ્તી બાદશાહના તાબામાંથી ઈરાનના જરથોસ્તી સમ્રાટ ખુશરૂ પરવીઝના તાબામાં આવી ગયા હતા. અને સીરિયાની સરહદ સાથે મળેલા ઉત્તરના કેટલાક પ્રાંત રોમના ખ્રિસ્તી સમ્રાટના તાબામાં હતા, અને ત્યાંની આરબ પ્રજાને પણ ખ્રિસ્તી બનીને જ રહેવું પડતું હતું.

ઈરાન અને રોમ — આ બે મહાન સત્તાઓની આપસની ચાલુ લડાઈઓ અને બંનેની પડતી દશા મહંમદ સાહેબ બરાબર જાણતા હતા. રોમના રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની પડતી અને ઈરાનના પુરાણા પારસી ધર્મની તે સમયની બૂરી દશા પણ તેમનાથી છૂપી નહોતી. તેમને ખબર હતી કે રોમના આખા રાજ્યમાં ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનું ક્યાંય નામનિશાન નહોતું, ખ્રિસ્તી સમ્રાટો અને પાદરીઓની ટૂંકી દૃષ્ટિ એટલી હદે પહોંચી હતી કે વિજ્ઞાન, વૈદક વગેરે ભણવાં ભણાવવાં એ ત્યાં ગુનો ગણાતો હતો અને ધર્મને નામે આડે દિવસે હજારો કે લાખો માણસોને જીવતાં બાળી મૂકવામાં આવતાં હતાં અને તલવારને આરે ઉતારવામાં આવતાં હતાં. એવી જ રીતે ઈરાનમાં સોની, લુહાર વગેરે જેમને પોતાના ધંધામાં અગ્નિનો ઉપયોગ કરવો પડતો એવા લાખો લોકોને તે સમયના જરથોસ્તી ધર્મે હિંદના અસ્પૃશ્યો કરતાં પણ ખરાબ દશાએ પહોંચાડી દીધા હતા. મહંમદ સાહેબે વિચાર કર્યો કે આ બંને સ્થળના સમ્રાટો જો

ઇસ્લામ ધર્મ અપનાવી લે, એટલે કે બીજી બધી વસ્તુઓ છોડી દઈને ફક્ત એક અલ્લાની પૂજા કરવા માંડે અને બધાં માણસોને સરખાં સમજવા માંડે તો આ બંને દેશોની સુધારણા સહેલી થઈ જાય અને તેમની આરબ પ્રજાને પણ ઇસ્લામ સ્વીકારવાની સગવડ થઈ જાય.

તેમણે બેધડક, આસપાસના બાદશાહોને ઇસ્લામ ધર્મ માની લેવા લખ્યું. અને ઈ. સ. ૬૨૮માં ખાસ માણસો સાથે તેમને પત્રો મોકલ્યા. તે પત્રોમાં તેમણે તેમને પોતાનાં અનેક દેવદેવીઓ અને મૂર્તિઓની પૂજા અને નકામી ચર્ચા છોડી દઈને એક નિરાકાર અલ્લાની બંદગી કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. તેમાં બે પત્રો મુખ્ય હતા — એક કોન્સ્ટાન્ટિનોપલમાં રોમના સમ્રાટ હિરેક્લિયસને લખેલો અને બીજો ઈરાનના સમ્રાટ ખુશરૂ પરવીઝને લખેલો. ત્રણ બીજા પત્રો — એક યમનના હાકેમને, એક મિસરના હાકેમને અને એક ઇથિયોપિયાના બાદશાહને લખ્યા હતા. હિરેક્લિયસને પત્ર મળતાં તેણે મહંમદ સાહેબના વર્તન વગેરે વિષે વધારે જાણવાની ઇચ્છા બતાવી; પણ પરવીઝે બહુ ઘમંડપૂર્વક પત્ર ફાડીને ફેંકી દીધો.

હવે મહંમદ સાહેબે આ બધા અરબસ્તાનની સરહદના ઇલાકાઓમાં ઇસ્લામના ઉપદેશકો મોકલવા શરૂ કર્યા. તેમાં કેટલાક ઉત્તરમાં સીરિયાની સરહદ પરના આરબ કબીલાઓ પાસે ગયા. રોમનો સમ્રાટ પોતાના રાજ્યમાં ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનું નામ સાંભળવું પણ સાંખી શકતો નહોતો.

મહંમદ સાહેબે મોકલેલા માણસો અને રોમના હાકેમો વચ્ચે અથડામણ અનિવાર્ય હતી.

રોમના તાબાના અમ્માનનો હાકેમ ફરવા એક ખ્રિસ્તી આરબ હતો. તેને મહંમદ સાહેબનો નવો ધર્મ ગમી ગયો. તેણે તે અપનાવી લીધો અને મહંમદ સાહેબને કહેવડાવ્યું. ત્યાંના રોમન ગવર્નરને ખબર પડતાં તેણે ફરવાને પાછા ખ્રિસ્તી થઈ જવા લખ્યું અને સાથે સાથે તેના પગાર અને હોદ્દામાં વધારો કરવાની લાલચ આપી. ફરવાએ ના પાડી દીધી એટલે તેને મોતની સજા કરવામાં આવી.

ભેદીને કેટલેક દૂર સુધી અંદર ઘૂસી ગયો. એટલામાં સાંજ પડી. બંને સેનાઓને એકબીજાની બહાદુરીનું બરાબર માપ આવી ગયું હતું. બંનેએ નક્કી કર્યું કે રાત્રે પોતપોતાની જગ્યાએ આરામ લેવો અને બીજે દિવસે સવારે લડાઈ શરૂ કરવી. કહે છે કે તે દિવસની લડાઈમાં ખાલિદના હાથમાં નવ તલવારો ભાંગી ગઈ.

બીજે દિવસે ખાલિદ, જે હવે ઝેદને બદલે આખી ફોજનો સરદાર હતો તેણે પોતાની ફોજને એવી હોશિયારીથી ગોઠવી અને મુસલમાન ટુકડીઓ પાસે જુદી જુદી જગ્યાએથી એવી રીતે હુમલા કરાવ્યા કે થોડી જ વાર પછી રોમની ફોજ પાછળ હઠવા લાગી. તેમનામાં નાસભાગ થઈ. ખાલિદે થોડે દૂર સુધી તેમનો પીછો પકડ્યો. પરંતુ બે દિવસની લડાઈમાં ઘણા મુસલમાનો મરણ પામ્યા હતા અને ઘણા ઘાયલ થયા હતા એટલે થોડે દૂર સુધી નાસતા દુશ્મનની પાછળ પડીને તેમનો ઘણો કીમતી માલ અને તેમનાં રહી ગયેલાં હથિયારો લઈને ખાલિદ મદીના તરફ પાછો ફર્યો. આ ખાલિદની દુનિયાના મોટામાં મોટા સેનાપતિ અથવા લશ્કરી સરદારોમાં ગણતરી થાય છે.

આ જીતથી મદીનામાં આનંદ અને શોક બંનેની મિશ્ર લાગણીઓ ફેલાઈ હતી. મહંમદ સાહેબ ખાલિદને ભેટયા. પણ પોતાના પ્રિય જાફરના નબાપા પુત્રને અને વફાદાર ઝેદની નાની બાળકીને જોઈને મહંમદ સાહેબ તેમને વળગીને એવા ડ્રુસકે ડ્રુસકે રોઈ પડયા કે પાસે ઊભેલો એક માણસ આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યા વગર ન રહી શક્યો કે, " હે અલ્લાના રસૂલ, શું આપ પણ આમ રુઓ છો ? "

આ લડાઈથી મહંમદ સાહેબ દુનિયામાં મશહૂર થઈ ગયા. ઉત્તર અરબસ્તાનના લોકો હવે મોટી મોટી સંખ્યામાં ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરવા લાગ્યા અને ઉત્તરના પ્રાંતો એકે એકે રોમના રાજ્યથી છૂટા પડીને મદીનાની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય સરકારને પોતાની સરકાર માનવા લાગ્યા.

મક્કાની જીત

મહંમદ સાહેબનું ધ્યાન હવે પાછું મક્કા તરફ ગયું. કુરેશીઓ સાથે સુલેહ થઈ ગઈ હતી. પણ કેટલાક કુરેશીઓએ પાછો આ સુલેહનો ભંગ કરીને ખુજાઆના કબીલા પર હુમલો કર્યો. આ કબીલો મદીના સરકારની રૈયત હતો. મહંમદ સાહેબે આ વખતે ૧૦,૦૦૦નું હથિયારબંધ લશ્કર લઈને મક્કા પર ચડાઈ કરી. આ લશ્કરની સરદારી ઉમરને આપવામાં આવી.

સાંજે આ ફોજ મક્કાની બહાર જઈને રોકાઈ. સિપાઈઓને હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો કે, બનતાં સુધી કોઈ પર હથિયાર ન ઉગામવું અને કોઈ દુશ્મન મળે તો તેને પકડી લાવવો. થોડી વાર પછી પહેરા પરના કેટલાક સિપાઈઓ શહેર બહારથી બે માણસોને પકડીને મહંમદ સાહેબ પાસે લાવ્યા. તેમાંનો એક પ્રખ્યાત કુરેશ સરદાર અબુ સુફિયાન હતો. પોતાના જિંદગીભરના દુશ્મનને — જેને કારણે મુસલમાનોને વીસ વરસ સુધી આટલી મુસીબતો ભોગવવી પડી હતી — પોતાની સમક્ષ જોઈને મહંમદ સાહેબની આંખોમાંથી ટપટપ આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. તેમણે અબુ સુફિયાનના બધા જૂના અપરાધ વગર શરતે માફ કરી દીધા અને તેને આદરપૂર્વક બેસાડયો. અબુ સુફિયાનના દિલ પર આની ઊંડી અસર થઈ, તે ઉપકાર નીચે દબાઈ ગયો. તેની મારફતે મક્કાવાસીઓને સંદેશો મોકલવામાં આવ્યો. એમ કહેવાય છે કે કેવળ મુઠ્ઠીભર માણસો સિવાય અબુ સુફિયાને અને બીજા બધાએ મહંમદ સાહેબને પોતાના સરદાર અને મદીનાની સરકારને પોતાની રાષ્ટ્રીય સરકાર માની લીધી. આમ એક પણ માણસનું લોહી રેડ્યા સિવાય મક્કા જીતી લેવામાં આવ્યું.

બીજે દિવસે વહેલી પરોઢમાં પોતાના સાથીઓને લઈને મહંમદ સાહેબ શહેર તરફ ચાલ્યા. એક ટુકડી ખાલિદ સાથે હતી. લશ્કરના લોકોને આજ્ઞા હતી કે સૌની સાથે નમ્રતા અને

સ્થાનમાં ત્યાં પૂજા કરનારાઓને પોતે ઇચ્છે તે ફેરફાર કે સુધારો કરવાનો સંપૂર્ણ હક છે.

સંભવ છે કે મહંમદ સાહેબે એમ પણ માન્યું હોય કે, જેમ મેં આરબોનાં મન મૂર્તિપૂજામાંથી ખસેડી લીધાં તે જ પ્રમાણે કાબાના મંદિરમાંથી સેંકડો રંગબેરંગી, સુડોળ અને બેડોળ, લાકડાની, પથ્થરની, તાંબાની અને આટા સુધ્ધાંની મૂર્તિઓ મારા જીવતાં જ હું દૂર નહીં કરું તો સંભવ છે કે મારા જતાં જ મારું બધું કાર્ય સમુદ્રના એક મોજાની પેઠે નાશ પામે.

તે ઉપરાંત કાબામાંથી આ મૂર્તિઓ તે સમયે ખસેડવી એ કોઈ એક માણસ બીજા કોઈની પૂજાની વસ્તુઓ ખસેડે તેના જેવું નહોતું, પણ એક આખી કોમે વીસ વરસ સુધી બરાબર વિચાર કર્યા પછી પોતાની મરજીથી પોતાની સેંકડો વરસોની પૂજાની રીતમાં કરેલો એક ભારે ફેરફાર કે સુધારો હતો. આરબોની આખી કોમ તે સમયે પોતાની કાંચળી બદલતી હતી, તેનો કાયાપલટો થઈ રહ્યો હતો. અથવા ઊંડી પીડા સાથે એક નવી આરબ કોમનો જન્મ થતો હતો. અને મહંમદ સાહેબ ઈશ્વરના હાથમાં આ કાયાપલટા કે કાંચળી બદલવા માટેનું સાધન હતા અથવા એ દેશનું વેગથી ધડકતું હૃદય હતા.

બપોરે મહંમદ સાહેબની આજ્ઞાથી બિલાલ — જે પહેલાં એક હબસી ગુલામ હતા — તેમણે કાબાની છત પર ઊભા રહીને મોટે અવાજે શહેર અને બહારના તમામ લોકોને નમાજ પઢવા માટે બોલાવ્યા. બિલાલ ઇસ્લામના સૌથી પહેલા મુઅઝ્ઝિન (અઝાન દેનાર, બાંગી) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઇસ્લામમાં અઝાન નમાજનો કોઈ ભાગ નથી. ફક્ત જ્યાં આસપાસ એવા મુસલમાન હોય કે જેમને નમાજ પઢવા બોલાવવાના હોય ત્યાં અઝાન તેમને બોલાવવાની રીત છે. નમાજ પઢતી વખતે કાબા તરફ મોં રાખવામાં આવે છે એ વિષે એવું છે કે મહંમદ સાહેબ પેગંબર બન્યા પછી તેર વરસ સુધી એટલે કે તેઓ મક્કામાં રહ્યા ત્યાં સુધી નમાજમાં કોઈ એક ખાસ દિશા તરફ મોઢું રાખવાનું આવશ્યક નહોતું. મદીના પહોંચ્યા પછી બધા મુસલમાનોને એક જગ્યાએ એકઠા થઈને જાહેરમાં

નમાજ પઢવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ત્યાં ૧૬ મહિના સુધી મહંમદ સાહેબ ઉત્તર તરફ મુખ કરીને નમાજ પઢાવતા, અને કાબા તો મદીનાની બરાબર દક્ષિણમાં છે. મદીનાથી ઉત્તરમાં, બલ્કે વાયવ્ય ખૂણામાં જેરૂસલેમ આવેલું છે. યહૂદીઓ પોતાની ઉપાસના વખતે તે તરફ મોઢું કરતા હતા. મદીના ગયાં પછી ૧૬ મહિના સુધી મુસલમાનોનો પણ એ જ કિબલો (નમાજ પઢતી વખતે જે દિશામાં મોઢું રાખવામાં આવે તે દિશાને કિબલો કહે છે.) હતો. ત્યાર પછી મહંમદ સાહેબે ઉત્તર દિશા બદલીને દક્ષિણ દિશા તરફ મોં કરીને નમાજ પઢાવવાનું શરૂ કર્યું. યહૂદીઓએ આ ફેરફારનું કારણ પૂછ્યું. એ વિષે કુરાનમાં આ આયત છે :—

"અજ્ઞાન લોકો પૂછશે કે, આ લોકોએ પોતાનો કિબલો કેમ બદલી નાખ્યો. તેમને કહે કે, પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને અલ્લાની છે તે જેને ઇચ્છે તેને ખરે રસ્તે દોરે છે." (૨-૨૪૨)

ત્યાર પછીની આ આયત વળી વધારે સ્પષ્ટ છે :—

"અને પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને અલ્લાની છે, એટલે જે તરફ મોં ફેરવો તે તરફ અલ્લા સામે જ છે ખરેખર અલ્લા સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞ છે." (૨-૧૧૫)

કાબાની યાત્રા, જેને હજ કહેવામાં આવે છે તેની કેટલીક પુરાણી ઢંગધડા વગરની રીતરસમોમાં મહંમદ સાહેબે સુધારો કર્યો. દાખલા તરીકે, પહેલાં લોકો બિલકુલ નગ્ન થઈને કાબાની પ્રદક્ષિણા કરતા, એ રિવાજ મહંમદ સાહેબે બંધ કરી દીધો અને હવેથી કપડાં પહેરીને પ્રદક્ષિણા કરવાની આજ્ઞા કરી.

બપોરની નમાજ પછી મહંમદ સાહેબે એક નિરાકાર ઈશ્વર વિષે અને સૌ માણસો ભાઈ ભાઈ છે એ વિષે ઉપદેશ આપ્યો. ત્યાર પછી કુરેશ સરદારોએ મહંમદ સાહેબને પોતાના સરદાર તરીકે સ્વીકાર્યા અને પોતાના પાછળના અપરાધો માટે દિલગીરી બતાવી. મહંમદ સાહેબની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. તેમણે જવાબ આપ્યો :—

પછી તેમણે જે મુસલમાનોએ પોતાના ધર્મ માટે પ્રાણ આપ્યા હતા અને જેમણે ધર્મને ખાતર દુઃખો વેઠ્યાં હતાં તેમને માટે ભરેલે હૃદયે અલ્લાની પ્રાર્થના કરી. મક્કાના મોહાજરીન તરફ મોં કરીને 'અન્સાર' તરફ ઇશારો કરતાં તેમણે કહ્યું :—

"મુસલમાનોની સંખ્યા તો વધશે પણ મદીનાના 'અન્સાર'ની સંખ્યા હવે વધી ન શકે. તેઓ જ મારા કુટુંબી હતા. તેમણે મને રહેવા ઘર આપ્યું જ્યારે જગત મને દુઃખ દેતું હતું તે વખતે આ લોકોએ મારા પર વિશ્વાસ કર્યો અને મને અપનાવ્યો."

રોગ અને અશક્તિ વધતી ગઈ. શુક્રવારે નમાજ પઢાવવા માટે તેમણે અબુ બક્રને મસીદમાં મોકલ્યા. આજ સુધી હંમેશાં તેઓ પોતે જ નમાજ પઢાવતા હતા. અબુ બક્રને નમાજ પઢાવતા જોઈને લોકોમાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ. કેટલાકે માન્યું કે પેગંબર ચાલ્યા ગયા. આ ખબર મળતાં જ મહંમદ સાહેબ પાછા અલી અને ફજલના ખભા પર હાથ મૂકીને મસીદમાં આવ્યા. તેમને જોતાં જ લોકોના મોઢા પરનો રંગ બદલાઈ ગયો. કરમાઈ ગયેલા ચહેરા ખીલી ઊઠ્યા. અબુ બક્ર નમાજ પઢાવતા અટકી ગયા. મહંમદ સાહેબે આજ્ઞા કરી, 'ચાલુ રાખો.' નમાજ પૂરી થયા પછી મહંમદ સાહેબે લોકોને કહ્યું:—

"મેં સાંભળ્યું છે કે તમારા પેગંબરના મૃત્યુની ખોટી વાત સાંભળીનેયે તમે ગભરાઈ ગયા હતા. પરંતુ શું મારા પહેલાં કોઈ પેગંબર હમેશાં રહ્યો છે કે જેથી હું તમારાથી કદી જુદો નહીં પડું એમ તમે માનો છો? દરેક વસ્તુનો સમય નિશ્ચિત છે. તેમાં વહેલું મોડું ન થઈ શકે અથવા તેને ટાળી ન શકાય. હું તેની જ પાસે જાઉં છું જેણે મને મોકલ્યો હતો. અને તમને મારી છેવટની વિનંતી એ છે કે, તમે આપસમાં સંપીને રહેજો, એકબીજા સાથે પ્રેમ રાખજો, એકબીજાને માટે આદર રાખજો અને દરેક ભલા કામમાં એકબીજાને મદદ કરજો. એકબીજાને ધર્મથી ચળવા ન દેવામાં, પોતાના વિશ્વાસને દૃઢ કરવામાં અને ભલાં કાર્યો કરવામાં હિંમત આપતા રહેવું એ જ લોકોની ભલાઈનો રસ્તો છે. બીજા બધા રસ્તા પાયમાલીના છે."

છેવટે તેમણે કુરાનની આ આયત લોકોને સંભળાવી:—

"પરલોકમાં અલ્લા તેઓને જ સુખ આપશે જેઓ આ દુનિયામાં મોટા થવાની કોશિશ નથી કરતા, જે કોઈના પ્રત્યે અન્યાય નથી કરતા.

પરલોકનો આનંદ કેવળ એ જ લોકો માટે છે જેઓ આ દુનિયામાં સંયમપૂર્વક રહે છે." (૨૮-૮૩)

મહંમદ સાહેબે લોકોને આપેલો આ અંતિમ ઉપદેશ હતો. મસીદની પાસે જ આયશાની ઝૂંપડી હતી. અલી અને ફઝલના ખભા પર હાથ મૂકીને મહંમદ સાહેબ પછી આયશાને ત્યાં ચાલ્યા ગયા. એ તેમના તાવનો ચોથો દિવસ હતો.

શનિવારની રાતે તાવ બહુ જ વધી ગયો. તેમની બેચેની જોઈને તેમની એક પત્ની ઉમ્મ સલમા જોરથી રોવા લાગી. મહંમદ સાહેબે તેને ધમકાવીને કહ્યું — "ચુપ, જેને અલ્લા પર વિશ્વાસ છે તે કદી આમ ઘાંટા ન પાડે." એક પ્રશ્નના જવાબમાં તેમણે કહ્યું —

> "હા, જેના હાથમાં મારો જાન છે તે અલ્લાના કસમ છે કે જ્યારે પણ આ દુનિયામાં ઈશ્વર પર વિશ્વાસ રાખનાર કોઈ પણ માણસને મુસીબત પડે છે કે રોગ થાય છે તો એ મુસીબત મારફતે તેના પાપોને અલ્લા એવી રીતે દૂર કરે છે જેવી રીતે પાનખર ઋતુમાં વૃક્ષો પરથી પાંદડાં ખરી પડે છે"
>
> "આપણાં દુઃખ આપણાં પાપો ધોવા માટે છે. ખરેખર ઈશ્વર પર ભરોસો રાખનાર કોઈ માણસને એક કાંટો વાગે છે તો અલ્લા તેની મારફતે તેનો મોભ્ભો વધારી દે છે અને તેનું એક પાપ ધોવાઈ જાય છે"
>
> "જેનો વિશ્વાસ જેટલો પાકો તેટલી તેની વધારે પરીક્ષા કરવામાં આવે છે. જેનો વિશ્વાસ અટળ છે તેને જ દુઃખ પણ વધારે આપવામાં આવે છે. વિશ્વાસ કાચો હોય તો દુઃખ પણ તેવું જ હોય છે. પરંતુ કોઈ પણ સ્થિતિમાં, જ્યાં સુધી માણસનું એકેએક પાપ ધોવાઈને તે પૃથ્વી પર નિષ્કલંક થઈને ન ફરે ત્યાં સુધી તેને દુઃખમાંથી ક્ષમા નહીં મળે"

આખી રાત મહંમદ સાહેબ કુરાનની સૂરાઓ, જેમાં અલ્લાની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તે, વારંવાર પઢતા રહ્યા.

રવિવારે અશક્તિ અત્યંત હતી. બીમાર થયા તે દિવસથી જ તેઓ સતત ઉપવાસ કરતા હતા. રવિવારે અડધી બેશુદ્ધિની સ્થિતિમાં કોઈએ તેમના મોંમાં કોઈક દવા લાવીને રેડી દીધી. આથી તેમને ઘણું દુઃખ થયું અને તે નારાજ થયા.

એક વાર મોં પરથી કપડું ખસેડીને તેમણે કહ્યું :—

"જે લોકો પોતાના પેગંબરોના કબરોની પૂજા કરવા માંડે છે તેમના પર અલ્લાનો કોપ હજો. હે અલ્લા, મારી કબરની કદી કોઈ પૂજા ન કરે."

રવિવારે જ તેમણે આયશાને કહ્યું, "તમારી પાસે બિલકુલ પૈસા ન રાખશો. જે કંઈ બચાવીને ક્યાંક રાખી મૂક્યું હોય તે ગરીબોને વહેંચી દો." આયશાએ કાંઈક વિચાર કર્યો. તેણે ક્યાંકથી કોઈ પ્રસંગને માટે સોનાના છ દીનાર પોતાની પાસે છાનામાના બચાવીને રાખી મૂક્યા હતા. થોડી વાર પછી મહંમદ સાહેબે ફરીથી કહ્યું કે જે કંઈ હોય તે મને આપી દો. આયશાએ છ દીનાર મહંમદ સાહેબના હાથમાં ગણી આપ્યા. મહંમદ સાહેબે તરત જ કેટલાંક ગરીબ કુટુંબોમાં તે વહેંચી દેવાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે તે વહેંચી દેવામાં આવ્યા. પછી મહંમદ સાહેબે કહ્યું —"હવે મને શાન્તિ મળી. હું મારા અલ્લાને મળવા જાઉં અને એ સોનું મારી મિલકત રહે એ ખરેખર સારું નહોતું."

હવે મહંમદ સાહેબ ખરેખર અકિંચન હતા. રવિવારની રાતે દીવો કરવા માટે આયશાને એક પડોશીને ત્યાંથી તેલ માગવું પડ્યું અને મરતી વખતે મહંમદ સાહેબનું પોતાનું કવચ લગભગ દોઢ મણ જવના બદલામાં ગીરો મૂકેલું હતું.

રવિવારની રાત માંદગીમાં વીતી. સોમવારે સવારે તાવ હલકો પડ્યો અને તબિયત કાંઈક ઠીક લાગવા માંડી. બહાર મસીદના ચોકમાં હજારો પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો પેગંબરની ખબર પૂછવા ભેગાં થયાં હતાં. નમાજનો વખત થયો. અબુ બક્ર નમાજ પઢાવવા લાગ્યા. હજી પહેલી રકાત પૂરી થઈ હતી એટલામાં આયશાની ઝૂંપડીનો પડદો ઊંચકાયો. બે માણસોને ટેકે મહંમદ સાહેબ બહાર આવતા દેખાયા. તેમના મોં પર આનંદ હતો. તેમને જોતાં જ લોકોના ઊતરી ગયેલા ચહેરા ખીલી ઊઠ્યા. મહંમદ સાહેબે સ્મિત કરીને પોતાના સાથી. [illegible] કહ્યું,—"સાચે જ આ નમાજ [illegible] અલ્લાએ [illegible]ી આંખો ઠારી."

આસમાને, જેના નીલા રંગ પર તારાઓ ઝગમગી રહ્યા હતા તેણે કશો જવાબ ન દીધો ક્યાંયથી કશો ઉત્તર ન મળ્યો. છેવટે તેના પોતાના આત્માને, અને તે આત્માની અંદર કામ કરી રહેલા પરમેશ્વરના અવાજને જવાબ આપવો પડ્યો "૧

મહંમદ સાહેબના પ્રયત્નો અને તેમની સફળતાઓનું વર્ણન કરતાં એક બીજો વિદ્વાન લખે છે —

"મહંમદ સાહેબના જમાનામાં અરબસ્તાનમાં સૌથી વધારે ફેલાયેલા દુર્ગુણો, જેમને કુરાનમાં ભારપૂર્વક વખોડવામાં આવ્યા છે અને જેમની બિલકુલ મનાઈ કરવામાં આવી છે તે આ હતા — શરાબખોરી, વ્યભિચાર, બહુપત્નીત્વ, બાળકીઓની હત્યા, અમર્યાદ જુગાર, વ્યાજખોરી અને તેને બહાને લોકોને લૂંટવા અને જંતરમંતર જેવી બાબતોમાં અંધશ્રદ્ધા. મહંમદ સાહેબના પ્રયત્નથી આ બૂરા રિવાજોમાંના કેટલાક બિલકુલ બંધ થઈ ગયા અને બાકીના ઓછા થઈ ગયા. આથી આરબોના આચરણમાં બહુ ભારે સુધારો થયો અને તે ઉચ્ચ બન્યું. એ મહંમદ સાહેબની શક્તિ અને તેમની અસર બંનેનું એક અજબ અને જબરજસ્ત પ્રમાણ છે. બાળકીઓની હત્યા અને મદ્યપાન બિલકુલ બંધ થઈ ગયાં એ મહંમદ સાહેબના કાર્યની સૌથી મોટી સફળતા છે."

છે. આ શ્રદ્ધાને આધારે જ તેમણે લોકોને સારું જીવન ગુજારવાનું શીખવી દીધું."[1]

મહંમદ સાહેબનો ઉપદેશ ઈશ્વરી વાણી કે ઈશ્વરનો સંદેશો હોવા વિશે એક બીજો વિદ્વાન લખે છે :—

"ખરેખર, પરમેશ્વર બધી ભલાઈનો ઝરો છે. એ પરમેશ્વર તરફની આકાશવાણી જેવી કોઈ વસ્તુ હોય તો જે ધર્મનો મહંમદ સાહેબે ઉપદેશ કર્યો તે ધર્મ, કેવળ બીજાઓની નકલ કરીને અથવા બીજાઓમાંથી સારી સારી વાતો વીણી વીણીને ઘડી કાઢવામાં નહોતો આવ્યો પણ, ખરેખર ઇલહામી (ઈશ્વરીય Inspired) હતો. મારી ક્ષુદ્રતા બરાબર સમજતાં છતાં હું કહેવાની હિંમત કરું છું કે, જે આત્મબલિદાન, સાચી દાનત અને લગની, પોતાના જમાનાની બૂરાઈઓ અને દોષોને સમજી લેવાની અસામાન્ય શક્તિ અને તે બૂરાઈઓ તથા દોષો દૂર કરવાના સારામાં સારા ઉપાય સમજી લઈને તેમનો ઉપયોગ કરવો — આ બધી બાબતો જો ઇલહામ (ઈશ્વરી વાણી)ની સૌ જોઈ શકે તેવી નિશાનીઓ હોય તો મહંમદ સાહેબનું મિશન ઇલહામી (ઈશ્વરપ્રેરિત) હતું તેમાં કંઈ શક નથી "[2]

એક બીજો વિદ્વાન લખે છે :—

"આજ સુધીમાં કોઈ પણ જમાનામાં ઊંડામાં ઊંડા અર્થમાં જે સાચામાં સાચા અને વધારેમાં વધારે લગનીવાળા આત્મા પેદા થયા છે તેમાંના મહંમદ સાહેબ એક હતા. તે એક મહાપુરુષ જ નહોતા બલ્કે માણસ જાતે જે મહાનમાં મહાન એટલે સાચામાં સાચા માણસ ક્યારેય પેદા કર્યા છે તેમાંના એક હતા અને રાજનીતિજ્ઞ તરીકે પણ મહાન હતા તેઓ સમાજ તથા ધર્મ બંનેને સુધારવાવાળા તથા આગળ વધારવાવાળા હતા. તેમણે એક મહાન કોમ બનાવી, તેથી મહાન એક સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું અને આ બધાથી વધુ એક એથીયે મહાન ધર્મ સ્થાપ્યો . . . તેઓ એવા પુરુષ હતા કે જેમનું ભવિષ્યમાં કોઈ કાળે — આજકાલ ધર્મને નામે જાત જાતના જુદા જુદા વાડાઓ બનાવીને બેઠેલા જગતના લોકો એ વાડાઓમાંથી નીકળીને એક વધારે વ્યાપક અને

---

૧. W. R. W. Stephen's 'Christianity & Islam : The Bible and the Quran', Pp. 112 and 129.

૨. Dr. Leitner, Quoted by M. A. Fazl in the 'Life of Mohammad', Pp. 219-20

આસમાને, જેના નીલા રંગ પર તારાઓ઼ ઝગમગી રહ્યા હતા તેણે કશો જવાબ ન દીધો કયાંયથી કશો ઉત્તર ન મળ્યો. છેવટે તેના પોતાના આત્માને, અને તે આત્માની અંદર કામ કરી રહેલા પરમેશ્વરના અવાજને જવાબ આપવો પડયો "[1]

મહંમદ સાહેબના પ્રયત્નો અને તેમની સફળતાઓનું વર્ણન કરતાં એક બીજો વિદ્વાન લખે છે —

"મહંમદ સાહેબના જમાનામાં અરબસ્તાનમાં સૌથી વધારે ફેલાયેલા દુર્ગુણો, જેમને કુરાનમાં ભારપૂર્વક વખોડવામાં આવ્યા છે અને જેમની બિલકુલ મનાઈ કરવામાં આવી છે તે આ હતા — શરાબખોરી, વ્યભિચાર, બહુપત્નીત્વ, બાળકીઓની હત્યા, અમર્યાદ જુગાર, વ્યાજખોરી અને તેને બહાને લોકોને લૂંટવા અને જંતરમંતર જેવી બાબતોમાં અંધ-શ્રદ્ધા. મહંમદ સાહેબના પ્રયત્નથી આ બૂરા રિવાજોમાંના કેટલાક બિલકુલ બંધ થઈ ગયા અને બાકીના ઓછા થઈ ગયા. આથી આરબોના આચ-રણમાં બહુ ભારે સુધારો થયો અને તે ઉચ્ચ બન્યું. એ મહંમદ સાહેબની શક્તિ અને તેમની અસર બંનેનું એક અજબ અને જબરજસ્ત પ્રમાણ છે. બાળકીઓની હત્યા અને મદ્યપાન બિલકુલ બંધ થઈ ગયાં એ મહંમદ સાહેબના કાર્યની સૌથી મોટી સફળતા છે."

"મહંમદ સાહેબે પોતાની કોમને બહુ ભારે લાભ પહોંચાડયો અને તેના પર બહુ ઉપકાર કર્યો. તેઓ એવા દેશમાં જન્મ્યા હતા જ્યાં ન તો કોઈ જાતનું વ્યવસ્થિત રાજ્ય હતું, ન તો અક્કલમાં ઊતરી શકે એવો કોઈ ધર્મ હતો અને ન તો કોઈ જાતનો સદાચાર હતો. આ ત્રણેનું ત્યાં નામ પણ નહોતું. મહંમદ સાહેબે એ ત્રણેની સ્થાપના કરી. પોતાની અસામાન્ય સૂઝના કેવળ એક જ ઘાથી તેમણે પોતાના દેશવાસીઓની હકૂમત, તેમનો ધર્મ અને તેમનું આચરણ ત્રણેને એકી સાથે સુધારી દીધાં. છૂટા છૂટા અનેક કબીલાઓને બદલે તેઓ એક સંયુક્ત કોમ મૂકી ગયા. અનેક દેવદેવીઓ અને ખુદાઓમાં અંધશ્રદ્ધાને બદલે તેમણે બુદ્ધિ સમજી શકે તેવા સૌના નાથ, સર્વશક્તિમાન એક દયાળુ પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા પેદા કરી. તેમણે લોકોને જણાવ્યું કે, પરમાત્મા આપણને હર ક્ષણે જોતો રહે છે અને આપણાં સારાં માઠાં સૌ કર્મોનાં બરાબર ફળ આપે

૧. 'Heroes, Heroworship and the Heroic in History', Sec. II.

છે. આ શ્રદ્ધાને આધારે જ તેમણે લોકોને સારું જીવન ગુજારવાનું શીખવી દીધું."[1]

મહંમદ સાહેબનો ઉપદેશ ઈશ્વરી વાણી કે ઈશ્વરનો સંદેશો હોવા વિશે એક બીજો વિદ્વાન લખે છે:—

"ખરેખર, પરમેશ્વર બધી ભલાઈનો ઝરો છે. એ પરમેશ્વર તરફની આકાશવાણી જેવી કોઈ વસ્તુ હોય તો જે ધર્મનો મહંમદ સાહેબે ઉપદેશ કર્યો તે ધર્મ, કેવળ બીજાઓની નકલ કરીને અથવા બીજાઓમાંથી સારી સારી વાતો વીણી વીણીને ઘડી કાઢવામાં નહોતો આવ્યો પણ, ખરેખર ઇલહામી (ઈશ્વરીય Inspired) હતો. મારી ક્ષુદ્રતા બરાબર સમજતાં છતાં હું કહેવાની હિંમત કરું છું કે, જો આત્મબલિદાન, સાચી દાનત અને લગની, પોતાના જમાનાની બૂરાઈઓ અને દોષોને સમજી લેવાની અસામાન્ય શક્તિ અને તે બૂરાઈઓ તથા દોષો દૂર કરવાના સારામાં સારા ઉપાય સમજી લઈને તેમનો ઉપયોગ કરવો— આ બધી બાબતો જો ઇલહામ (ઈશ્વરી વાણી)ની સૌ જોઈ શકે તેવી નિશાનીઓ હોય તો મહંમદ સાહેબનું મિશન ઇલહામી (ઈશ્વરપ્રેરિત) હતું તેમાં કંઈ શક નથી"[2]

એક બીજો વિદ્વાન લખે છે:—

"આજ સુધીમાં કોઈ પણ જમાનામાં ઊંડામાં ઊંડા અર્થમાં જે સાચામાં સાચા અને વધારેમાં વધારે લગનીવાળા આત્મા પેદા થયા છે તેમાંના મહંમદ સાહેબ એક હતા. તે એક મહાપુરુષ જ નહોતા બલ્કે માણસ જાતે જે મહાનમાં મહાન એટલે સાચામાં સાચા માણસ ક્યારેય પેદા કર્યા છે તેમાંના એક હતા અને રાજનીતિજ્ઞ તરીકે પણ મહાન હતા. તેઓ સમાજ તથા ધર્મ બંનેને સુધારવાવાળા તથા આગળ વધારવાવાળા હતા. તેમણે એક મહાન કોમ બનાવી, તેથી મહાન એક સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું અને આ બધાથી વધુ એક એથીયે મહાન ધર્મ સ્થાપ્યો . . . તેઓ એવા પુરુષ હતા કે જેમનું ભવિષ્યમાં કોઈ કાળે— આજકાલ ધર્મને નામે જાત જાતના જુદા જુદા વાડાઓ બનાવીને બેઠેલા જગતના લોકો એ વાડાઓમાંથી નીકળીને એક વધારે વ્યાપક અને

---

૧. W. R. W. Stephen's 'Christianity & Islam: The Bible and the Quran', Pp. 112 and 129.

૨. Dr. Leitner, Quoted by M. A. Fazl in the 'Life of Mohammad', Pp. 219-20

વધારે સમજાય એવો માનવધર્મ માનવાનું શરૂ કરશે ત્યારે — આજના કરતાં ક્યાંય વધારે આદરપૂર્વક સ્મરણ કરવામાં આવશે. ખરેખર મહંમદ મહાનમાં મહાન પુરુષ કરતાં પણ મહાન હતા"[1]

છેવટે, એક બીજો વિદ્વાન લખે છે.—

"મહંમદ સાહેબને એકી સાથે ત્રણ વસ્તુઓ સ્થાપવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. એક કામ (નેશન), એક રાજ (સ્ટેટ) અને એક ધર્મ. ઇતિહાસમાં ક્યાંય આ જાતનો બીજો દાખલો નથી મળતો."[2]

મહંમદ સાહેબના મૃત્યુ પછી સો વરસે આરબોનું સામ્રાજ્ય જેટલું મોટું અને જેટલે દૂર સુધી વિસ્તરેલું હતું તેટલું મોટું અને તેટલે દૂર સુધી વિસ્તરેલું તો રોમન સામ્રાજ્ય પોતાના સારામાં સારા કાળમાં પણ કદી નહોતું.[3]

ઈ. સ. ૨૦મી સદીની શરૂઆતમાં દુનિયામાં ઇસ્લામ ધર્મ માનનારા ૩૦ કરોડથી વધારે માણસો હતા.

---

૧ 'Islam, Her Moral and Spiritual Value', by Major A. G. Leonard. Pp 21 and 109.

૨. 'Mohammad and Mohammadanism' by Bosworth Smith, P. 340.

૩. 'The Preaching of Islam', by T. W. Arnold, P. 2.

લેખકે જેમાંથી મદદ લીધી છે એવાં કેટલાંક પુસ્તકોની યાદી

૧. The Holy Quran, Arabic Text with English Translation and Commentary, by Maulvi Muhammad Ali M. A., Ll. B.

૨. The Quran, with Preliminary Discourse, by George Sale

૩. The Quran in English, with Arabic Text, by Mirza Abul Fazl

४. तर्जुमानुल कुरान — मौलाना अबुल कलाम आझाद (उर्दू)

૫. Selections from the Quran, by E. W. Lane

૬. The Wisdom of the Quran, by General Mahmud Muhtar Pasha

૭. The Quran, by J. M. Rodwell

૮. The Quran, by E. H. Palmer

૯. Islam: Her Moral and Spiritual Value, by Major Arthur Glyn Leonard

૧૦. The Spirit of Islam, by Syed Amir Ali M. A., C. I. E.

૧૧. The Preaching of Islam, by T. W. Arnold

૧૨. *Mohammad and Mohammadanism, by R. Bosworth* Smith M. A.

૧૩. *The Life of Muhammad, by Mirza Abul Fazl.*

૧૪. Sayings of the Prophet Muhammad, by Mirza Abul Fazl

૧૫. Higgins, An Apology for Muhammad, Edited by *Mirza Abul Fazl with an Introduction*

૧૬. Essays on the Life of Muhammad etc, by Sir Syed Ahmad

૧૭. Heroes, Hero-worship and the Heroic in History, *by Thomas Carlyle*

૧૮. A Critical Exposition of the Popular 'Jibad',
Maulvi Chiragh Ali
૧૯. The Doctrine of Sin, by Rev. Gardner
૨૦. The Quranic Doctrine of Sin, by Rev. Gardner
૨૧. The Quranic Doctrine of Salvation, by Rev. W.
W. Gardner M. A.
૨૨. The Speeches and Table Talk on the Proph
Muhammad, by Stanley Lane Pool
૨૩. The Ideal Prophet, by Khwaja Kamaluddin
૨૪. A History of the Intellectual Development o
Europe, by J. W. Draper
૨૫. सीरतुन्नबी — शिबली (उर्दू)
૨૬. Life of Mohammet, by sir William Muir
૨૭. A Discription of the East and Other Countries, by
Richard Pococke, Bishop of Meath
૨૮. तफसीरुल कुरान — सैयद अहमदखां (उर्दू)
૨૯. Christianity and Islam : The Bible and the Quran,
by W. R. W. Stephens
૩૦. Life of Muhammad, by Washington Irving
૩૧. मज़ाकुल आरफ़ीन — (उर्दू तरजुमा अहियाय उलूमुद्दीन इमाम (गिज़ाली)
૩૨ मसनवी — मौलाना रूम (फ़ारसी)
૩૩ गुलशने राज़ (फ़ारसी)